

The image is a photograph of a building, likely a house or a small structure, viewed through a rusty, dark metal frame that resembles a window or a door. The building has a light-colored, possibly plastered wall and a dark, tiled roof. A doorway is visible in the center, and a small, circular object, perhaps a vent or a light fixture, is mounted on the wall above it. The foreground shows a rough, stone or brick wall and some dry, yellowish vegetation. The overall tone is somber and historical.

GOLI OTOK
PO
SEDEMDESETIH
LETIH

Manca Erzetič

GOLI OTOK PO SEDEMDESETIH LETIH

Uredila Manca Erzetič

Ljubljana 2021

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.1)"1949/1956"(082)

343.819.7(497.5Goli otok)(082)

323.281(497.1)"1949/1956"(082)

GOLI otok po sedemdesetih letih / uredila Manca Erzetič ; [slikovno gradivo Manca Erzetič (osebni arhiv)]. - Ljubljana : Inštitut Nove revije, 2021. - (Humanistična zbirka INR)

ISBN 978-961-7014-25-9

COBISS.SI-ID 50028035

KAZALO

UVODNIK (Manca Erzetič)	5
ANDREJ APLENC <i>Dvakrat na Golem otoku – Osebno pričevanje</i>	9
MARIJAN ROGIĆ <i>Osvrt na Goli otok – Osobna ispovijest</i>	19
MANCA ERZETIČ <i>Goli otok kot totalitaristična zastraševalna metoda</i>	35
MIRA MILADINOVIĆ ZALAZNIK <i>Dolžnost spomina – Goli otok danes</i>	53
BOŽIDAR JEZERNIK <i>Golootoška šola delavskega samoupravljanja</i>	69
RENATO PODBERŠIČ <i>Goli otok v zgodovinski zavesti</i>	103
STJEPAN ŠTIVIĆ <i>Memorizacija Golog otoka u Hrvatskoj</i>	121
BERNARD NEŽMAH <i>Goli spomin na Goli otok</i>	137
DEAN KOMEL <i>Zakaj nas ni več strah Golega otoka?</i>	159
POVZETKI	175
PODATKI O AVTORJIH IN AVTORICAH	187

UVODNIK

Premišljevanja o Golem otoku sedemdeset let pozneje odstirajo vprašanja, ki ne zadevajo nečesa izoliranega iz in od polpretekle zgodovine, temveč neposredno prizadevajo našo človeškost glede razumevanja odnosa med preteklostjo in sedanjostjo. Te prizadetosti ne obeležuje kak resentment, marveč sama omogoča razumevanje kot tako, in sicer v okviru prevpraševanja, zakaj se o Golem otoku ni mogoče danes pogovarjati na način, kot je to na primer v zvezi z drugimi taborišči totalitarnih režimov iz obdobja pred in med drugo svetovno vojno. Razumevanje, ki vedno *pred*postavlja nerazumevanje, odpira vprašanja; v razdobju Jugoslavije pa je bilo vsakršno vprašanje o Golem otoku rešljivo oziroma sprejemljivo le, če ni bilo (sploh) zastavljeno. Vprašanje o tedanjem vladajočem režimu, ki ga je upravljal jugoslovanska komunistična partija, bi namreč po vsej verjetnosti privedlo do *odprtih* vprašanj v javnosti, ki pa jih politika že zaradi nekaterih obremenilnih »zaprtih tem« (npr. povojni poboji) ni želela razgrniti, saj bi to rušilo podobo neke drugačnosti in različnosti v primerjavi z in razlikovanju od siceršnjih komunističnih režimov. Glede različnosti s komunistično ureditvijo v Sovjetski zvezi bi si z vidika propagande KPJ verjetno celo želela javnega tribunala, a bi sočasno (npr. prav zaradi dokazovanja te različnosti, »prijaznejšega« komunizma) morala dovoliti tudi vprašanja, ki zadevajo podobnosti s sovjetskim režimom. Pri tem bi se morda izkazalo, da so številnejše od nasprotij, o čemer govorijo tudi mnogi pričevalci Golega otoka, med njimi tudi nekdanji dolgoletni logoraš, filozof Cene Logar v članku *Goli otok* iz leta 1987: *Mnogo se je vedelo o strahotah v Sovjetski zvezi pod Stalinovim terorjem, toda teror udbe pozneje nad informbirojevci je bil neprimerno hujši, podležji*. Rešitev, da se oblast izogne družbenopolitičnim vprašanjem, in na ta način problemom, je bila, *da vprašanj sploh ni!* Zdi se, da se je vodstvo nekdanje SFRJ zato raje kot za državo *odprtega duha* odločilo imeti državo, ki *zapira*. *Tajno!* Za vse »povpraševalce« (npr. preprostega vprašanja, zakaj se mora v

neki šolski učilnici Stalinov portret sneti s stene in zakaj Titov ostaja) pa potrebuje nekakšen prostor, kjer se bo izvajal nadzor nad idejami in mišljenjem; predvsem pa prevzgoja idej v ideologijo in mišljenja v nemišljenje. Potrebovali so *prostor, ki ga ni. Nemi otok. Goli otok!*

Nemost se je pričakovala od tistih, ki naj bi imeli »svobodo«. Svoboda, kjer človek ni smel vedeti, da obstaja komunistično koncentracijsko taborišče Goli otok in ženski oddelek lagerja na Sv. Grgurju. Svoboda, ki je prešla od besede za način življenja v »parolo« neke ideologije, je imela *zastrašujočo* moč. Nemost kot cena svobode, ki ni bila človeška, je zakrivila razčlovečenje človeka do mere, da ga je bilo zunaj Golega otoka enako strah kot znotraj njega, o čemer pripovedujejo številni preživeli logoraši, saj *Ti* je bil domnevni prijatelj hkrati lahko ovaduh in rabelj; ali še huje, *Ti njemu*.

Memorizacija Golega otoka je torej »dolžnost« spominjanja tistih prič totalitarnega »kampa«, ki niso hotele ostati neme in so videle smisel preživetja in svoje prihodnosti v tem, da izpričajo tisto, čemur so bile priča. Med njimi je bil tudi *dr. Marijan Rogič (1939–2020)*, ki mu posthumno posvečamo to monografijo.

Manca Erzetič

ANDREJ APLENC

Dvakrat na Golem otoku – Osebno pričevanje

Izvleček: Avtor je na povabilo Inštituta Nove revije v Ljubljani napisal osebno pričevanje o njegovem dvakratnem zaporu na Golem otoku. V pričevanju pove svoje mnenje o osnovnem namenu Golega otoka, kjer je Udba uporabljala skrajne fizične in psihične pritiske za moralni in psihični zlom zapornikov. V 90. letih, v novi državi Republiki Sloveniji, je bil sodno rehabilitiran.

Ključne besede: pričevanje, izkustvo taborišča, Goli otok, psihofizično nasilje, sodna rehabilitacija

Osebno pričevanje

Pred sedemdesetimi leti, po mojem spominu 9. julija 1949, je bil prvi transport zapornikov na Goli otok. V Ljubljani smo bili zaprti v takratnih zaporih na Povšetovi ulici, v skupnih zaporniških celicah. Med zaporniki nas je bilo nekaj dijakov in študentov, večina pa je bila starejših, vsi so bili člani Komunistične partije, mnogi od njih tudi bivši partizani. Pred transportom so nas vsakega posebej poklicali v posebno sobo. Tam so mi dali odločbo rajonskega ljudskega odbora Ljubljana, datirano z dne 7. 7. 1949, na kateri je med drugim pisalo, da sem izvršil prekršek zoper javni red in mir in da se me zaradi tega pošilja na družbeno koristno delo za dobo enega leta. Zvečer so nas odpeljali na dvorišče, kjer so čakali tovorni kamioni. Vklenili so nas v verige, posadili v pokrite kamione in odpeljali v pristanišče Bakar. Sredi noči so nas vkrcali na ladjo Punat, kamor so tudi vkrcali hrvaške zapornike, ki so jih pripeljali v Bakar z vlakom. Na Goli otok smo prispeli naslednji dan zjutraj.

Na Golem otoku ni bilo razen miličnikov nikogar, mi smo bili prvi zaporniki. Izkrkali smo se ob lesenem pomolu, ki je bil v majhnem zalivu, imenovanem Mala draga. V dolinici, ki se izteka v zaliv, je bilo taborišče, kjer je bilo, po mojem spominu, 12 lesenih barak, obkroženih z visoko bodečo žico in stražarskimi stolpi. Izven taborišča je bilo nekaj barak, kjer so bili nastanjeni miličniki in osebje Udbe.

Bil sem dijak, aretirali so me v razredu med poukom, oblečen sem bil v kratke hlače. Nekaj mesecev pred aretacijo so me vrgli iz Skoja. V poletju 1948 sem bil komandir delovne čete dijakov in dijakinj, bili smo v Ribnici in gradili smo gozdno cesto v Kočevski rog. Neko nedeljo, ko bi po pravilih morali imeti marksistično vzgojo, me je nekaj dijakov in dijakinj prosilo, ali bi lahko namesto tega imeli ples. Seveda sem to takoj dovolil, v veselje vseh. Vendar, že po nekaj dnevih sta prišla novi komandir in njegov pomočnik iz Ljubljane, očitno je to, da sem dovolil ples namesto marksistične vzgoje, nekdo sporočil v Ljubljano, jaz sem bil zamenjan in premeščen v drugo delovno brigado. To mi ni bilo všeč, kritiziral sem to in še druge metode organiziranja, potem so me vrgli zaradi teh kritik iz Skoja in nekaj tednov pred zaključkom šolskega leta 1949 sem bil aretiran. Po aretaciji moji starši več mesecev niso vedeli, kje sem, sošolci so jim samo povedali, da so me odpeljali.

Prvič

Po prihodu na Goli otok je, po mojem spominu, še trajalo kakšen dober teden, da so pripeljali zapornike iz vseh drugih takratnih republik Jugoslavije. Do takrat nismo delali, dobivali smo hrano, ki je bila zelo slaba, nekateri starejši komunisti so celo začeli organizirati marksistične krožke.

Po tem tednu, mogoče je bil tudi kakšen dan več, so nas nekega dne vse zbrali pred barakami. V taborišče je prišel takratni

komandant taborišča Jovo Kapičić, za njegovo ime sem zvedel pozneje, v spremstvu miličnikov in drugih oficirjev Udbe, stal je na mali vzpetini ob bodeči žici in imel je govor. Govor je bil zelo oster, v njem je med drugim dejal, da bo vsak, ki ne bo izjavil svoje ponovne privrženosti maršalu Titu, pustil svoje kosti na otoku. Po tem govoru je pred spodnjimi barakami nastal pretep, pri katerem so bili do smrti pretepeni nekateri Črnogorci. Koliko je bilo teh žrtev, ne vem, spominjam pa se, da sem istega dne videl zapornike, ki so na vzpetini izven bodeče žice nosili mrtve žrtve, domnevno na pokop. Po mojem spominu je bilo teh nosilcev vsaj pet ali šest.

Po tem dogodku se je režim na Golem otoku drastično spremenil. Vsako jutro smo odšli na delo izven bodeče žice. To delo je obsegalo gradnjo ceste okoli pristanišča, gradnjo stavbe iz rezanega kamna, ki je bila namenjena upravi Udbe, gradnjo zbiralnika deževne vode nad taboriščem in drugo. Delali smo od jutra do večera, ne glede na vreme, mnogi zaporniki so dobili sončne opekline, bile so tudi poškodbe na delu. V taborišču je bila zadnja baraka bolnica, kjer so bili bolniki. Zdravil ni bilo nobenih. Hrana je bila skrajno slaba, za zajtrk kava in kos kruha, za kosilo nekakšna čorba, enako za večerjo. Bili smo zelo lačni, ko sem bil izpuščen čez leto dni, sem bil shujšan za 20 kilogramov. Po prihodu na Goli otok so nam vzeli civilna oblačila, dobili smo stare vojaške uniforme, kot obuvala smo pa dobili nekaj, kar je spominjalo na srbske opanke, le da so te bile narejene iz odpadnih avtomobilskih gum. Obrili in ostrigli so nas, vendar smo vsi imeli uši in stenice. Življenje v taborišču je bilo strogo urejeno, v vsaki baraki je bil starešina barake, potem vodja dela in kulturni referent. Vse te je seveda postavila uprava Udbe, ki se pa direktno sploh ni vmešavala v življenje v taborišču. Tako je, lahko rečem, v taborišču vladala kardeljanska samouprava. Voditelj barake je bil v dnevnem stiku z oficirji Udbe in je tako vsak dan obvestil posamezne zapornike, da morajo na raport k njihovemu oficirju Udbe. Vsaka takratna republika Jugoslavije je imela na Golem otoku vsaj enega, če ne več oficirjev Udbe.

Po poletju in jeseni je prišla zima, z njo pa, vsaj za nas, strahoten mraz. To področje Jadrana je znano po velebitski burji, ki je občasno z zasneženega Velebita pihala s tako močjo, da je bil ves ladijski promet nemogoč. Takrat smo tisti, za katere je vodstvo barake menilo, da še nismo ponovno postali zvesti privrženci Tita, po večerji, ob soju žarometov, ki so osvetljevali bodečo žico, za kazen morali sedeti na tleh in s kladivi razbijati kamenje, da je nastal drobir. Podhranjene in slabo oblečene nas je peklensko zeblo. Nekateri smo si priredili papirnate vreče, v katerih je prej bil cement, tako, da smo jih pritrdili na notranjo stran naših vojaških jopičev in s tem precej povečali izolacijo pred mrazom. No, čez nekaj časa je prišel ukaz, da smo ta cementni izolacijski papir morali odstraniti, tako da nas je bolj zeblo.

Na Goli otok je vsake tri mesece prišla nova skupina zapornikov iz vsake takratne republike, in vsake tri mesece je bila skupina zapornikov, za katere je presodila Udba, da so zadovoljivo prevzgojeni, izpuščena na prostost s tem, da so pred vrnitvijo domov odšli na prostovoljno delo na različne kraje v Jugoslaviji. Kot sem slišal, so nekateri delali v rudnikih v Bosni, drugi pa na avtocestah.

Spomladi leta 1950 sem bil določen v skupino zapornikov, ki bodo kmalu izpuščeni, iztekala se je moja enoletna kazen. Nekaj nas je bilo odvedenih, pod stražo miličnikov, na obalo v kraj Klenovice, ki je nekaj južno od Crikvenice. Bili smo v nekakšnih starih zgradbah na sami obali morja in delali smo na gradnji takratne jadranske ceste. Čez nekaj mesecev, ko se je meni iztekla enoletna kazen, smo bili obveščeni, da smo sedaj svobodni, smo pa ostali na tako imenovanem prostovoljnem delu na isti lokaciji še dva meseca. Potem so nas prepeljali na Reko, od koder smo z vlakom odšli domov.

Želim povedati nekaj o tem, za kar menim, da je bila glavna karakteristika Golega otoka in po čemer je Goli otok tudi poznan v vseh bivših republikah Jugoslavije in tudi v mednaro-

dnem okolju. Ta je bila, da so bili zaporniki s skrajnimi fizičnimi in psihičnimi pritiski prisiljeni v to, da počnejo moralno in etično nesprejemljiva dejanja. Ta so bila pretepi, priganjanje na delu in še posebej ovajanje sozapornikov. To je tisto, kar imenujejo »zlomljena hrbtenica« oziroma »pranje možganov«. To sta izraza, s katerima opišeš stanje duha človeka, ki ve, da je v boju za samoohranitev zagrešil stvari, za katere ve, da niso moralno sprejemljive. Fizični in psihični pritisk je bil stalno prisoten, od jutra do noči, fizično zelo naporno delo ob hudi podhranjenosti, pomanjkanje vode, ki so jo delili po požirkih, vpitje in priganjanje ter stalen strah, da te bo nekdo v lastno korist ovadil kot sovražnika Tita. Zaupanja med zaporniki ni bilo, stalno se je iskalo sovražnike ljudstva.

Sam režim prevzgoje je, med drugim, vseboval tudi to, da je vsak zapornik, to se je dogajalo vsak dan po večerji, moral pred vsemi zaporniki v baraki opisati svoje protidržavno delo in zakaj je bil, po pravici, aretiran in poslan na Goli otok. V kolikor je bilo njegovo pripovedovanje sprejemljivo, o tem je odločal vodja barake, seveda po navodilih pristojnega oficirja Udbe, je bil ta zapornik sprejet v »kolektiv«. V kolikor pa ne, je bil kaznovan s tako imenovanim bojkotom. To je bila kazen, ki je vsebovala najtežje fizično delo, prepoved vsakega govorjenja z drugimi zaporniki in – po večerji so bojkotirani morali stati ob železnem sodu poleg barake, v katerega so zaporniki ponoči opravljali potrebe. Tako stanje na tem mestu je lahko trajalo tudi pol noči.

To je bila zločinska dejavnost vrha partije. Človeka ne ubiješ, ga pa moralno notranje duševno pohabiš za vse življenje. Na tej prisili je tudi insistirala sama Udba, ko me je na rednih raportih pri slovenskem oficirju Udbe ta spraševal, kaj delajo in kaj mislijo moji sozaporniki. Bila je tudi ustaljena praksa, da se pri prihodu nove skupine zapornikov naredi špalir, skozi katerega so ti novi, pravkar prišli zaporniki morali teči, ob tem da so jih stari zaporniki, ki so stali v špalirju, udarjali in topli. Če pri tem nisi sodeloval, si bil seveda kaznovan. Nekateri smo

se temu praktično izognili s tem, da smo navidezno udarjali v zrak mimo hrbtov zapornikov in pri tem seveda primerno vpili.

Mnogi so tem pritiskom podlegli, nekateri pa nismo.

Ta metoda skrajnih psihičnih in fizičnih pritiskov, katerim so mnogi podlegli, je tudi razlaga za to, da so bili nekateri zaporniki z Golega otoka časovno izpuščeni prej kot pa iz drugih koncentracijskih taborišč v Jugoslaviji in drugod.

Ti psihični pritiski Udbe so se nadaljevali tudi po izpustitvi na prostost. Vsi smo namreč morali podpisati izjavo, da bomo sodelovali z Udbo. Tako sem moral, ko sem bil prvič izpuščen, redno obiskovati oficirja Udbe v Ljubljani in poročati o tem, kaj počnem jaz in kaj počnejo drugi. Oficirja Udbe so zanimali samo bivši zaporniki z Golega otoka, katere sem srečeval v Ljubljani. Nekaj časa sem se pri tem izmotaval, tako da sem pripovedoval, kako so vsi v redu in kako nihče ne kritizira oblasti. Vendar oficirju Udbe to ni bilo dovolj in je zahteval, da začnem provocirati v pogovorih z bivšimi zaporniki. Tega nisem prenesel in nekega dne sem se silovito sporekel z oficirjem Udbe. Na ves glas sem ga nadrl, da tega jaz ne bom počel, zaloputnil vrata in odšel. Seveda so me takoj spet aretirali.

Zaprto sem bil, tako kot prvič, v zaporih na Povšetovi. Najprej, en mesec, v samici v kleti, potem sem bil premeščen v skupno celico, kjer so bili tudi drugi zaporniki. Tako kot prvič, so nas nekega dne vsakega posebej odvedli v posebno sobo, kjer so mi izročili odločbo senata za prekrške pri Ministrstvu za notranje zadeve, datirano z dne 16. 2. 1952. V njej je pisalo, da je moja družbena nevarnost dokazana in da se zaradi tega izreka varnostni ukrep tako, da se me pošlje na prebivanje v kraj Mermer, okraj Senj, za 24 mesecev.

Tako sem spomladi leta 1952 spet pristal na Golem otoku.

Drugič

V teh dveh letih, odkar sem bil prvič izpuščen, so bile na Golem otoku velike spremembe. Najprej, taborišče je bilo sedaj v tako imenovani Veliki dragi, ki je bil zaliv vzhodno od Male drage. V tem taborišču je bilo zgrajenih, po mojem spominu, 20 do 22 barak, bile so zidane iz kamna, vrstile so se navzgor po ozki dolini, na začetku je bilo poslopje kuhinje in velik zborni prostor. Vse je bilo seveda obdano z bodečo žico in stražarskimi stolpi. Na vrhu je bilo posebej oddeljeno nekaj barak, tudi obdanih z bodečo žico, ki so služile kot karantena. Tam smo bili nameščeni po prihodu, po mojem spominu, dva ali tri tedne. Razlog za to je bil, kot sem pozneje izvedel, da je bil leta 1951 na Golem otoku tifus, ki je zahteval smrtne žrtve. Koliko, seveda ne vem.

Spremembe režima na Golem otoku so vključevale tudi prepoved pretepanja sozapornikov in nekoliko boljšo hrano. To sem zaznal takoj po prihodu, ker smo novodošli morali teči skozi špalir, kjer je bilo samo vpitje, vendar nobenega pretepa, kot je bilo, ko sem bil zaprt prvič. Domov smo lahko pisali enkrat na mesec, eno dopisnico. Kar ni bilo ravno veliko.

Takrat je bilo, po moji oceni, na Golem otoku okoli 4000 zapornikov, 200 zapornikov v vsaki od 20 barak, približno. Na začetku Velike drage je bilo zgrajeno pristanišče, ki je služilo kot drugo pristanišče, poleg tistega prvotnega v Mali dragi. Tam, kjer je bilo prvotno taborišče, je bila zgrajena vrsta kamnitih stavb, v katerih so bile različne delavnice in obrati, strgarska, kleparska, celo majhna livarna, dizel električni agregat, obrati za poliranje marmornih ploščic, lesni obrati, kjer so se velike deske rezale v manjše. Vse je poganjal velik diesel električni agregat. Delavnice so izdelovale različne produkte iz lesa, tudi kvaliteten kamnit drobir za gradbene namene in, kot sem že dejal, polirane marmorne ploščice. Kot sem kasneje izvedel, so bile te marmorne ploščice uporabljene tudi pri urejanju bivše-

ga italijanskega koncentracijskega taborišča na Rabu. Kolikor vem, je to edinstven primer na svetu, kjer je bil produkt zapornikov enega koncentracijskega taborišča uporabljen za urejanje drugega koncentracijskega taborišča. Nekatere od teh produktov je Udba prodajala tudi Italijanom, sam sem videl italijanske ladje v pristanišču, videl italijanske mornarje in nalagal zrezane lesene deske na italijanske ladje. Kot sem kasneje zvedel, naj bi bil to začetek udbovskega finančnega podjetja Genex, ki je imel tudi finančne naložbe v tujini.

Poleg Golega otoka je na zahodu takoj ob njem otok Grgur, kjer so tudi bila taborišča. Na vzhodni obali Grgurja je bilo žensko taborišče, ki je bilo opuščeno in preseljeno na zahodno obalo tega otoka. Na Golem otoku je bilo moško taborišče, ki sem ga že opisal, na vzhodni obali otoka je pa bilo prvo žensko taborišče. Tam sem bil s skupino zapornikov na delu, ko je bilo to taborišče že zapuščeno. Na Golem otoku je bilo tudi posebno taborišče, imenovano kota 101 ali Petrova rupa. To se je nahajalo na vzpetini severno od taborišča v Veliki dragi. Vse, kar smo lahko videli, je bilo obzidje nad nami, kjer je bila stalna straža. Med tema dvema taboriščema je bila stavba bolnice.

Potem ko so nas iz karantene razdelili v taborišče, se je začel proces, pri katerem smo novodošli morali pred vsemi v baraki povedati, kaj smo zagrešili, in se samoobtoževati. Jaz pri tem nisem prišel do besede, ker so me takoj obsodili na bojkot, ki je trajal več kot dva meseca. Pogoje, pod katerimi so živeli bojkotirani, sem pa že opisal.

Bil sem v precepu, kaj storiti, ker je na raportih oficir Udbe vztrajal pri tem, da pripovedujem o drugih zapornikih. Izhod sva našla z dobrim prijateljem, sedaj že pokojnim zdravnikom dr. Jožetom Hojsom, tako da je on poročal o meni, jaz pa o njem, obenem sva se obveščala, kaj nama je oficir Udbe govoril na raportih. To sva počela tudi po izpustitvi. Dr. Jože Hojs je bil, tako kot jaz, dvakrat zaprt na Golem otoku, skupaj sva, prvič,

prišla na Goli otok in skupaj prišla in odšla drugič. Predstavljamte si lahko, kakšno globoko zaupanje je vladalo med nama.

Jeseni leta 1952 sem resno zbolel in preživel nekaj mesecev v bolnici. Potem sem bil oproščen težkega dela. Izpuščen sem bil na prostost po dveh letih, poleti 1954.

Nekaj časa sem čutil še posledice psihičnih pritiskov z Golega otoka. Izhod sem našel v hribih, ko sem postal alpinist in gorski reševalec. Kasneje sem se vpisal na fakulteto za strojništvo in po treh letih je k meni prišel sekretar Komunistične partije in mi dejal: »Mi vse vemo o tebi, ti si eden izmed treh najboljših študentov v letniku, če vstopiš v partijo, ti garantiramo mesto asistenta.« Takrat sem se precej ustrašil, v partijo nisem hotel, bal sem se pa posledic, če odklonim, zato sem leta 1963, devet let po izpustitvi z Golega otoka, uspel oditi v tujino. Kasneje sem v ZDA magistriral.

V Slovenijo sem se vrnil leta 1990 zato, da sem lahko glasoval na plebiscitu za samostojno Republiko Slovenijo. Potem sem sodeloval pri formuliranju zakona o popravi krivic. Zavzemali smo se za sprejem besedila zakona, ki smo ga pripravili mi, bivši zaporniki. Naš predlog je vseboval čas od leta 1941 do 1990, pri čemer se je obdobje 1941–1945 nanašalo le na civilne žrtve vojne, ki bi s tem dobile pravico do mrliških listov in do groba. Ko nam je na zasedanju odbora za notranjo politiko takratni poslanec Miran Potrč prepovedal govoriti in ko je v razpravi v Državnem zboru poslanec Školč dejal, da razmišlja o vložitvi zakona o popravi krivic čarovnicam, ki so bile zažgane na grmadah v srednjem veku, mi je bilo dovolj sodelovanja s prenovljenimi komunisti. Odšel sem na sodišče, kjer sem bil leta 2000 sodno rehabilitiran. Naj povem še to, da sem na razpravi na sodišču prosil sodnico, da naj ne prebere imen tistih, ki so podpisali moje odločbe za Goli otok. S tem sem hotel doprinesi nekaj k spravi, ki je pa še dandanes nimamo.

S tem se je končala moja golootoška avantura.

MARIJAN ROGIĆ

Osvrt na Goli otok – Osobna ispovijest

Nacrtak: Sedemdeset godina poslje Golog otoka je iznio kratko svjedočanstvo o iskustvima s Golog otoka 1957. Autor razmišlja nad dodijeljenom krivnjom i pokušava razumjeti zlo Golog otoka, kojemu je svjedočio godinu dana u dehumanizirajućim uvjetima. Autor ne očajava na svojom sudbinom, nego prenosi poruku o dobru, koja ga je pratilo kroz život.

Ključne riječi: Goli otok, 1957., krivnja, zlo, dehumanizacija, svjedočanstvo

Počet ću svoja osvrtnja na Goli otok citatima iz kojih možete dobiti uvid u ondašnje političke, gospodarske, kulturne, pa i duhovno-duševne prilike, koje će Vam razsvietliti vrijeme i osobe, o kojima se radi – jednu od njih imate pred sobom! Iz navoda, izkaza moći ćete donekle odgonetati ondašnje svjetonazore nas Hrvata – vaših – susjeda; i konačno: uzroke i posljedice susreta i doživljaja s Golim otokom.

Evo citata:

Iskre hrvatskog otpora i nezadovoljstva tinjale su [...] u obiteljima gotovo stopostotna zadarskoga hrvatskog starosjedićkog stanovništva ozlojeđenog drastičnim kaznama i postupcima nove vlasti i u djelovanju progonjene Crkve [...] (Kaurlo, 2005, 308).

Zbog čega otpor i odkuda nezadovoljstvo nas mladih ljudi?
Nezadovoljstvo i otpor!

Neravnopravnim položajem i izrabljivanjem tadašnje Republike Hrvatske u jugoslavenskoj zajednici, rigidni odnos prema Crkvi i vjernicima, položaj hrvatskoga jezika, izgradnja Zadra kao vojničkog grada s jugoslavenskim obilježjima (Isto).

Navodi auktor one, koji su u razgaranju:

iskre u plamenu hrvatskog proljeća pomogli, i našu skupinu zadarskih gimnazijalaca iz godine 1957.: Dujo Čerina, Slavko Dobrović, Josip Kolega, Joško Pinjatela, Marijan Rogić i Ante Stamać (Ibid).

Počujmo samo riječ *rigidni*, što ju auktor u svome citatu spominje, i dajmo joj hrvatsko značenje: *oštar, surov, krut* odnos prema Crkvi, *hrvatskom narodu i hrvatskome jeziku*. Drugi oštri izkaz glasi *drastične kazne – drastičan*: grub, neotesan; krepak, žestok, koji jako i naglo djeluje, proračunan na efekt. Svi izrazi odgovaraju istini – činjenicama!

Situacija, ekonomska, kulturna, vjerska, posebno pak nacionalna – što je onda značilo patriotska – Hrvatska! – nije bila ružičasta. Čuli smo, vrlo teška i zamršena. Mi, đaci zadarske gimnazije pedesetih godina prošloga stoljeća, osjećali smo ju često neizlaznom i nemogućom. Bila su to zaista teška vremena, koja nam nisu ništa dobra obećavala.

Naglasit ću uzgred još ovu misao, odnosno citat, koji će nam jasnije reći o čemu se radi:

»Izgradnja Zadra kao vojničkog grada s jugoslavenskim obilježjima« (Isto).

Očitovati Hrvatstvo, izjasniti se Hrvatom bilo je kažnjivo. Hrvatska poviest, hrvatska književnost bile su potiskivane. Navest ću samo jedan primjer: Ako je netko jednom zagudio, kamoli naglas, zapjevao jednostavnu prostodušnu pjesmu *Oj, ti vilo, vilo Velebita, Ustani, bane Jelačiću* stajalo je pjevača pola godine zatvora, jer hrvatstvo je značilo negaciju jugoslovenstva i obratno! No ni to ni je bilo dosta, jer su dotičnoga zapisali u svoju *Crnu knjigu* s naznakom *neprijatelj naroda i države*. Tako su ga u službenim spisima vlasti (UDBA) okarakterizirali; to je bilo uobičajeno, i svakako štetno i opasno za dotičnoga.

Takvom praksom državnih vlasti nismo se mogli nikako pomiriti. U nama se budila srčba otpor i protest. Protivili smo se svim umnim snagama proti takvom načinu postupanja prema čovjeku. Mi, mladi ljudi, osjećali smo se pripadnicima Crkve i naroda. Očitovali smo i vjeru i narodnost. To nas je kovalo; skupljali smo se, tiskali čvrsto jedan uz drugoga – na riečima i konačno na djelu. Diskutirali smo o tome i pitali se: što činiti i kako se oduprijeti sili, nasilju jugoslavenskog režima (*strahovlade*), koji nas steže, ne da nam slobodno disati? Nieće nam jednostavno našu osobnost, posebnost, identitet. Kako se suprotstaviti, kako sebi dati oduška?

10. travnja 1957. bio je izvršen atentat na Antu Pavelića u Buenos Airesu (Argentina).

Na svim radio-emisijama u Jugoslaviji, u tisku i na svakom koraku čula se novinska hajka. Što će reći: bli su to čini, kojim se ugrožava nečija tjelesna i moralna sigurnost.¹ Hajka nije bila napad samo na *neku tako* zvanu Nezavisnu Državu Hrvatsku, njezina poglavara Pavelića, ni zločinstva *nekih* vojnika Hrvatske Države: ustaša, domobrana, civila i pristalica te hrvatske države... Ne! Bili su to sve sinonimi za hrvatski narod, iz kojega

¹ Tako tumače hrvatski rječnici smisao rieči *hajka*.

smo i mi potekli! Dakle, hajka na svakoga od nas osobno – na Hrvata i Hrvaticu.

Sve škole, pogotovo naša Gimnazija, nije za cijelo to vrijeme imala drugih razgovora i tema. Hrvatski osjećaji su se gazili izsmijavali i izrugivali. Bili smo do u srž pogođeni, uvrijeđeni tim načinom. To nas je bolilo i revoltiralo!

Vriedao nas je i ponižavao takav način. Promatrali smo našeg čovjek – radnika, seljaka i namještenika u našoj okolini. Znali smo, da vladajući lažu; ništa im nismo vjerovali. Tražili smo se i našli smo se; slušali smo tajno radio-emisije Madrida na hrvatskom jeziku u 18 sati.² Naši sastanci i razgovori urodili su plodom – prešli smo na djelo i čine! Iz iskustva smo zaključili, da je nemoguće gore stanje, gora državna zajednica, gori režim za jedan narod, za jednog vjernika, za Hrvata od onoga u kojemu mi živimo. Naša sloboda bila je skućena na ništicu. Dali smo oduška proslavom Desetoga Travnja 1957., slikanjem s *hrvatskom zastavom bez petokrake*, pismima na Radio Madrid i pisanjem parola *ustaškog karaktera*³ iste godine u noći između Velikog Četvrtka i Velikog Petka (19. na 20. travnja) točno u 24 sata na gradskim zidinama kod mosta, na ulazu u Grad.⁴

Bio je to naš posljednji stupanj.

Tražili su nas svojih dvadesetak dana; uhitili, pritvorili po članu 117 kaznenog zakona: stvaranje tajne neprijateljske organizacije, koji su pretvorili u član 118 proti narodu i državi.

Nekog poslijepodneva na *odmor-šetnji* u zadarskom zatvoru približi mi se vrlo oprezno neki nepoznati utamničnik, pa će mi vrlo diskretno, da ga milicioner ne bi vidio i čuo – bio je to

2 Tu svakidašnju emisiju na hrvatskom jeziku, smetali su državne vlasti tako, da smo jedva mogli razumjeti koju rečenicu.

3 Presuda Okružnog suda Zadar od 15. srpnja 1957.

4 Stari dio grada Zadra.

Ante Tonći Brala iz Posedarja: *Čuješ, ako dođeš na Goli otok, ne reci zaboga nikome, zašto ste u zatvoru – zašto ste kažnjeni!*

Upozorenje, da ne smijem nikome reći uzroke našeg delikta (zločina, prekršaja), da smo tu zbog Hrvatsva, pa i vjere. Time je bila posijana u meni *nesigurnost, strah pred nečim meni nepoznatim*. Dakle, ako tamo stignem, ništa dobra ne mogu očekivati. Ali što? Pitanje bez odgovora. Bralino upozorenje je probudilo zlu slutnju kod mene: bojazan, neizvjestnost! Što nam se tamo eventualno sprema i od koga!?!

Stigli smo u pratnji dvojice milicionera podvelebitskom brodom, *vezom*, na Goli otok KPD RAB (Kažnjeno-popravni dom Rab). Izletili smo iz broda i namah – niz strminu pokraj – prihvatio nas je *iztražitelj* (srbski službeni naziv *islednik*) Brodnjak, udbaš zadužen za nas.

Išlo je tako brzo, da smo se kotrljajući niz nagib, strminu šalili i smijali. Brodnjak nenadano zastade; zaustavismo se i mi.

Dosta, stoko jedna! – izdere se oštro Drobnjak na nas.

Kako je pravo Dujo naletio na nj i zastao, upita ga Drobnjak:

Zašto si ti?

Dujo će mu, neobтереćen prostodušno u svojoj jednostavnosti onako izkreno, kao iz puške izbaciti uobičajenu izreku nas gimnazijalaca u ono doba:

Ah, nije važno!

Drobnjakov prijeteći oštri glas s pogledom punog neprijateljskog razpoloženja i očite mržnje, pomiešane s velikom količinom nadutosti lica u nastupu, da bi nas najradije smrskao:

Bogami će biti važno!

Drobnjakova neugodna oštrina nas je uozbiljila. Shvatili smo, na čemu smo i gdje smo i tko je taj, koji nas je dočekao i tako surovo prihvatio. Vratio nas je u stvarnost, surovu realnost.

Dakle, tu smo, na Golom otoku – dašak, ćuh, duh Gologa otoka nam je Drobnjak već unapried ponudio. Proreкао nam neljudski boravak, grube dane na nepozantome otoku! Bio je to za nas očiti znak, da nemamo što dobra očekivati.

Iz obične karantene – jedva smo odložili naše potrebštine, osobne sitnice – odveli su nas nakon pola sati užurbano u karantenu za političke zatvorenike, koja je bila dva do tri puta veća od obične. U njoj je vladala praznina, tako nam se učinilo na prvi pogled. Tu smo našli trojicu zatvorenika, informbirovaca:

- nekog u kutu zgurena oficira JNA iz Srbije, Srbijanca, koji je stalno šutio; nije se dao smetati, reklo bi se, u svojoj smetenosti;
- kapetana, Srbijanca je bio i ovaj; pravo je bio otpušten iz sibirskog zatočeničva, jer mu Sovjeti godine 1949. nisu vjerovali, da nije jugoslavenski špijun. Na povratku iz sibirskog zatočeničva na željezničkom kolodvoru u Beogradu kad je trebao izići, prihvatiše ga *dva druga iz sekretarijata*, odvedoše s kolodvora u zatvor i od tamo odmah na Goli otok, jer mu ni ovi u Beogradu nisu vjerovali, da ga nisu sovjeti poslali natrag kao svoga uhodu – špijuna;
- treći, koji nam je, posebno meni, upao u oči, bio je poručnik, Crnogorac, Govedarica se zvao. Znali smo, da se tamo ne smije govoriti, no Govedarica me nije pustio nikako u miru, htio je potajno znati: zašto smo u zatvoru. Kad ga se nisam mogao riješiti, rekoh mu, da sam udario ženu 118 puta. Odmah mu je bilo jasno, da je to bila aluzija na član 118 kaznenog zakona, *proti narodu i državi*.

»Znam ja, đeco,« reče mi potihlo, »čuo sam na radiju o vama, vi ste đilasovci.« Pogledasmo se u čudo i zašutismo, što je razumio kao potvrdu.

Govedarica je viest o nama kao đilasovcima dalje proširio. Sjetio sam se upozorenja Brale u zadarskom zatvoru: »Recite sve samo ne, da ste zbog hrvatstva!« Bralino upozorenje nam je dobrodošlo; Govedaričino *proglašenje* đilasovcima još bolje, korisnije.

Radni dan na Golome otoku bio je nesiguran, nepoznat; pun izčekivanja – zle slutnje! Jedina sigurnost postala je u redosljedu: ustajanje u 4/5 sati; na brzinu umivanje pod hladnom strehom – kojih dvadesetak metar udaljenom od sobe – vodom iz stotina rupica. Pranje ruku u *klornoj vodi*, bilo je obvezatno prije nego smo smjeli uzesti pred obrok žlicu u ruke. Osam i po sati radni dan na stroju – pola sata pauze.

No problem je ostao neriešen! Kako obmamiti normirca, da će do dva sata postati iz nabacane hrpe kolčića osamstotina komada drvenih letvica na mojoj kružnoj pili, kako ga uvjeriti, kako mu dokazati, da mi je nemoguće učiniti mogućim – ta ni on nije sliep.

Inače, dan nesiguran... Poput uplašanih zečeva vitlali smo oko sebe nečujno i očekivali, hoće li brigadir ili zamjenik sobnog starješine pozvati nas, koji smo došli s osamsatnog rada u *stroj* izpred zgrade i od nas pedest tražiti osamdeset dobrovoljaca. Dan je bio izpunjen – čime!?! *Dies irae* ... dan od gnjeva.⁵ Strahom, neizvjetnošću i trepetom.

Kratak sažetak. Nemoguće je pojmiti, da se čovjek u toj mjeri podloži Otcu zla, mržnje i sirovo-surove moći... No tako je bilo! Osvjedočiti ćete se, ako uzmete u ruke knjigu Božidarja Jezernika, da u ovom slučaju govorim istinu i ništa ne pretjerujem (Jezernik, 2014).

Kasela: Relikt (ostavština) informbirovaca. Krajem godine 1957. iznad zgrade, Sobe broj 1, našli smo se slučajno Nikola i ja. Čuli smo bučnu vik, što je parala mirni zrak. Netko, narav-

⁵ Sekvencija na sv. misi za mrtve.

no nepoznat, reče nam, da pripremaju *kaselu* za nekog Sarajliju. Preglasna i vrlo jasna je bila prijetnja nesretnika Sarajlije, upearena glavnom izvoditelju tog prizora (mučitelju inforbirovcu): »Bego, čekat ću te na obali u Rijeci svaki dana, pa kad budeš izlazio, onda si moj!« To je značilo, da će ga ubiti. Bego je bio jedan od poznatih i priznatih glavešina u *Žici*, koji je vjerno izvršavao Udbina naređenja. Nikola me povuče za rukav. Nismo mogli gledat, već smo se brzo udaljili od mjesta zločina.

Pranje stuba s povišenih stepenica na niže je još bilo u praksi za vrijeme našeg boravka na Golom otoku. Doznali smo, da su kažnjeni bili učitelj Janković iz Osijeka i neki Matić iz *Šestice*, Hercegovac. Sobni starješina Božo Lukić i brigadir Lazo su nas namah natjerali u zgradu u *Sobu*, da ne gledamo. Ne znam, što se zbilo s Jankovićem i Matićem; ni jednoga ni drugoga više nisam sreo ni vidio.

O golootočkoj praksi će detaljnije i obširnije znati prof. Jezernik, autor knjige *Titos Gulag auf der Insel Goli otok* (Jezernik, 2014), koji znade i koji je upućen – tvrdim na temelju njegove knjige. On mi je za mnoge stvari, koje sam doživio tamo, a nisam mogao pojmiti, otvorio oči i osjetila za značenje i veličinu ZLA na Golom otoku. Ovdje ću upozoriti kratko na tri točke, što ih držim vrlo snažnim i važnim:

1. *Jožu Jurančiča*, na str. 13., koji je slušao na radio-emisiji svoj vlastiti pokop; dalje također na ove za mene značajne riječi na početku; prevest ću misao o predcima i njihovim nasljednicima;
2. »Režim Gologa otoka sastoji se od naših predaka, bilo da se radi o Udbinim agentima, bilo suputnici. Mi smo nasljednici/baštinici njihove kulture u dobrome i u zlu« (Isto 18), čime je dao smisao Gologa otoka, što se tiče odgovornosti;
3. Božidar Jezernik piše u spomenutoj knjizi, kako je Karđeljeva namisao bila izprobati *osuđeničku samoupravu*

na Golom otoku i onda je primjeniti na cijelu državu – Jugoslaviju.

Na Golom otoku je vladala uistinu »druga stvarnost« (Voegelin, 2010).⁶ Ne ona stvarnost *conditio humanae*, prva stvarnost – zajedničkog izkustva svega ljudskoga – nego druga stvarnost obsjene, mudrost novih mesija, proroka i pseudo-spasitelja. Voegelin ih nabraja u svojoj knjižici *Realitätsfinsternis*: Auguste Comte (1798–1857), G.W.F Hegel (1770–1831), Karl Marx (1818–1883), čak i Friedricha Schillera (1759–1805).

Mi, mladi neizkusni ljudi, našli smo se u životnoj krizi na Golome otoku i nakon odpusta s Golog otoka, u krizi, koja »obilježava opasno stanje, u kojemu je nešto, što ne bi trebalo biti, i nešto nije, što bi trebalo biti«⁷ (Mordstein, 1966, 7). Rječima golootočkih političkih zatvorenika glasila bi misao mog bivšeg profesora Mordsteina: *Blokirani (sputani) u glavi i tielu – spriečeni umno, duhovno, duševno i tjelesno!* Duševna kriza nas je zahvatila. Tamo smo postali nešto, što ni sami nismo mogli shvatiti. Mehanički smo se kretali, mehanički mislili, bezsviestni bez sadržaja! Očekivali smo stalno nešto, ali – što!? Nekom zgodom, dok sam još boravio na Golom otoku znale su mi doći sljedeće misli:

Govorim, mislim, razgovaram sam sa sobom i vidim: Netko, nešto me vodi, štiti me na svakome mjestu, čak i u svemu, pogotovo u tako po život opasnoj pogibelji. Katolik u meni odgovara Duh Božji... Odjednom, u skoro isti hip – u mom razmišljanju - doleti odnekuda druga misao, koja kao da mi kaže: A ti, kao da stojiš pokraj svega toga, svih tih stvari, svih događaja, slova i čitaš – stojiš, brajane, pokraj sebe, kao da se

6 Voegelin i njegova predavanja, i predavanja njegova sveučilišnog kolege prof. Mordsteina, progonili su nemilice pripadnici šezdesetiosme na Münchenskom Ludwig-Maximilians-Universität.

7 »Der Begriff Krisis bezeichnet einen gefährlichen Zustand, in dem etwas ist, was nicht sein sollte, und etwas nicht ist, was sein sollte.«

sve to tebe ne tiče. Jesi li to ti, ili onaj drugi ti, ili možebiti – tko zna koji!?!

Jest, na Golom otoku je bilo sve moguće, a najprije ono nemoguće ljudskome razumu!

»Ništa nisam osjećao. Vrlo čudno (neobično), takva što vidjeti, a ništa ne osjećati. Čini se nemogućim zlo u takvoj veličini (Groessenordnung) shvatiti, registrirati. Osjećaj se izključuje, ako se određene granice prekorače, priedu«⁸ (O'Brien, 2010).

Mudrujem dalje, ne dam se smesti. *Stajao sam, dakle, kako malo prije rekoh, pokraj sebe, niti sam to bio ja, moja osoba, niti neka druga meni znana bitnost. Tko onda, pitao sam se često u mravinjaku Gologa otoka. Duša se znala često sasma tiho razplakati, ali nit suza nit uzdisaja, još manje jauka. Teklo je to bez volje, bez svijesti, pa ni prisebnost se nije očitovala pri tome. Volje za životom ljudsko biće nije moglo niti je smjelo pokazati; veselju i radosti ni traga – ni kod mene, ni kod onoga pokraj mene. O nekoj obrani, o nekakvoj zaštiti ni govora. Protiviti se...kome, molit ću liepo!? Pokreti, osjećaji prolazili su pokraj mene – mehanički po zakonskoj odrdbi, po zatvoreničkim pravilima. Mene moga nestalo je u radionicama, spavaonicama golootočkih »soba« od broja 1 do 6; dok je broj 7 (sedam) bio izvan »Žice« i slovio kao broj »slobodnjaka!«, koji su se popravili, revidirali svoj stav svojom vlastitom krvi.*

Mene moga nestalo je na kršu Gologa otoka, i do danas me nema, pa nema!

Ovdje bih upleo kratko dogodovštnu iz nedavnoga razgovora. Neko vrieme, poslije objave moje knjižice *Goli otok*, bilo je malo društvanca kod nas u stanu (Rogić, 2004). Dojmili smo se i moje knjižice. Većina mi je predbacila preblagi opis stanja na

⁸ Naveo sam rieči Kandana, koje odgovaraju našem ondašnjem razpoloženju. On inače poznaje hrvatsku stvarnost.

Golome. Naš Nikola, koji se tog momenta u društvu našao, reći će: *Meni je bilo svakog dana da zaplačem, a on ih slika tako blago!* Imao je naš pater Nikola⁹ pravo, to vrijedi i za danas: ni meni nije bilo bolje, no, izabrao sam drugi put; drugi način života – prevladavanja zla, reklo bi se, a to će i odgovarati mojoj nakani. No i on je u potpunom pravu, jer tamo na Golome otoku *osjećaj se izključuje: ljudskih osebina, vrednota nema!*

Na Goli otok nas je poslao sudac okružnog suda, da bismo se popravili, da bi nas *izkusni stručnjaci* odgojili! No, što je značio zatvor za nas mlade ljude, što presuda – političke presude uobće? Zapisali su nas u tako zvanu Crnu knjigu. Time je sve rečeno, crna boja je boja smrti, *boja lagane* smrti; za mene sve do onoga momenta, dok me ne pokopaju. Nitko me ne će nikada izvaditi iz te *Crne knjige*. Dakle, žigosan, gonjen, tjeran i ne odložen među spise – ad acta!

Posljedice, zabrana daljeg školovanja, *dok se ne popravi*; na poledini školske svjedočbe tekst: »Izbačen iz svih škola u SFRJ (NRH), dok ne pruži dokaz, da se popravio« i potvrda pečatom Gimnazije. U spisima Udbe: *Neprijatelj kotara broj taj i taj*. Te odlike su nas stalno pratile, bilo u mirovanju, bilo u kretanju – bile su naš drugi Ego! Goli otok je bio i ostao prolazno stanje za nas osuđenike i poslije otpusta. Te činjenice sam osjetio u:

- vojsci kod *prekomande* iz Kičeva u Tetovo krajem 1959. Reče mi kapetan I. klase Petar Grbeša u povjerenju: »Imaš najbolje karakteristike, što ih vojnik može dobiti; pazi se, budi oprezan, s tobom idu i papiri iz Zadra«;
- na radnome mjestu kod Munje, tvornice akumulatora (u Zagrebu; tamo sam se sklonio, pavo nestao iz Dalmacije, ne bi li mi se trag zameo), personalni je samo pog-

⁹ Pater Nikola bio je u ono doba sjemeništara u zadarskom Zmajeviću, od-tuda sam ga znao. Nije bio s nama u skupini kažnjen, ali je s nama putovao isti dan na Goli otok.

ledao rubriku, gdje stoji, da li sam bio kažnjavan; kod Gradšpeda (također u Zagrebu), odnosno Metransa izišao je zakon u ljetu 1962., da svaki onaj koji je zaposlen u tvrdki, koja ima vezu s inozemstvom, mora donieti potvrdu o nekažnavanju – posljedica je bila biegnje iz Hrvatske u inozemstvo, gdje sam i danas; i u privatnom životu, stalno pod pazkom – o tome mogu romane pričati.

Skratimo, kamogod krenuo, kamogod pošao stalna pratnja je bila karakteristika Udbe iz Zadra (kotara, iz kojeg potječem), na kojoj je stajalo: *neprijateljska propaganda i rad proti narodu i državi*.

Nehotice, kad pomislim na suvremenu prošlost, poviest hrvatskoga naroda namah se javlja povezanost s Golim otokom: hrvatskoj javnosti poznati pojmovi iz doba neposredno poslije Drugog svjetskog rata, jugoslavenski period, koji je ovome predhodio, naime *Bleiburg* i *Križni putovi* od svibnja 1945. Jedno je s drugim strogo i uzko povezano: masovna ubijanja, mučenja i zatvaranja, koja su postigla vrhunac uništavanjem vlastitih ljudi – suboraca na Golom otoku! Začetnici i organizatori obaju događaja bili su *ne-ljudi*, s jednakim metodama i svrhama! Kad pogledam i jedno i drugo, uočavam harmoniju zlatih činitelja, što su ga izmislili i sprovodili: *ne-ljudi: zločinci već u zametku*! Bio je to nasilni proizvod jugoslavenskog bratstva i jedinstva, jugoslavenskog komunističko-socijalističkog sistema, jugoslavenskih partizana. Oci su nam znani: Josip Broz - Tito, Milovan Đilas, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i njihovi vjerni i odani sluge u tako zvanoj Republici Hrvatskoj – obični klimavci i izvršitelji volje ovih prvih. Goli otok je bio sastavni dio – rekao bih bitni dio! – sistema, tih *ne-ljudi*; sve se zbivalo pod vrlo strogim vodstvom i kontrolom Centralnog Komiteta Komunističke Partije.

O zlu na Golom otoku osvrnuo sam se u knjižici Goli otok. Zlo, pisao sam tamo »je zlo, ne širi ga, nego se opaši, uzmi put pod noge i trudi se, kako bi učvrstio dobro, jer boreći se sa zlom, potrošit ćeš snagu, a energija ti je prieko potrebna u borbi

za dobro, koje će umanjiti zlo, stoga ne bacaj je uz vjetar« (Rogić, 2004, 27).

»Tragaj dalje na životnome putu za svjetlim biserima. To me naučio boravak na Golom Otoku. I zbilja bilo je bisera na Golome; [...] jer je Dobro ostavilo dublje tragove od zla, pa su tragovi zla potisnuti« (Ibid, 28).

To mogu nazvati izkustvom, kojim me zlo *obdarilo* – boravkom na Golome otoku. Zlo me šćepalo za vrat, nema sumnje. I vidi, u tom zlu me nešto čuvalo; dalo mi je snage izdržati. Istina, bog, tu i tamo mi se činilo naše stanje takvim, da su mi duša i tielo stenjali pod teretom, ali izlaz iz tame, iz bezizlaznog stanja, uvijek mi se pokazao. Evo, već prije nego sam napustio zadarski zatvor, tamo sam sreo Tonća Bralu (upozorio me na opasnost na Golem otoku; u logoru s njime bili su tehn. Anđelinović i ing. Nađ); u karanteni poslao nam je *anđela* Crnogorca Govedaricu, poručnika JNA (proglasio nas je đilasovcima); na radnom mjestu spašava nas Mehmed Gorak – voditelj stolarije – naš Meho!

Često čujem svoje riječi i čudim se, odakle mi, jer toliko puta sam bio u neizlaznom stanju i odjednom: sve u redu – bez moga znanja i mudrovanja. Vjerujem, da me vodio u svemu Duh Otca Nebeskoga!

Svršit ću svoja razmišljanja riječima Andrije Vučemila, ovih dana preminulog robijaša na Golome otoku:

Dugogodišnji gospodari života i smrti, gospodari i kreatori ideja i misli, gospodari tijela i duha činili su sve da se Otok zaboravi, prešuti koliko je više moguće i prepusti vremenu da učini svoje. Današnji njihovi sljednici i sljedbenici preobraženi, bolje reći preobučeni, u Europejce i demokrate, branitelje ljudskih prava nastavljaju uporno i sustavno u svojim nastojanjima da se Otok još više minorizira i potpuno devastira (Vučelim, 2007, 67).

Nasljednjici njihovi to očito čine lozinkom:

DOBRO DOŠLI NA GOLI OTOK!

Hvala na pozornosti i strpljivosti!¹⁰

10 Posebno se zahvaljujem gđi dr. Mancij Erzetić i prof. Deanu Komelu, s kojima sam imao čast sresti se godine 2016. na Golom otoku. Hvala svima na susretljivošću, prijaznošću i gostoljubivosti, pogotovo gosp. Tomažu Zaslazniku, direktoru Inštituta Nove revije, i svim prisutnim na Novoj Univerzi. Iznenadili ste me vrlo ugodno, i obradovali. Jednostavno hvala!

BIBLIOGRAFIJA

- Jezernik, B. (2014). *Titos Gulag auf der Insel Goli otok*. Klagenfurt/Celovec: Mohorjeva založba.
- Kaurlo, S. (2005). *Zadarska revija*. Br. 1-2.
- Mordstein, F. (1966). *Menschenbild und Gesellschaftsidee, Zur krise der politischen Ethik im 19. Jahrhundert*. Stuttgart: W. Kohlhammer-Verlag.
- O'Brien, M. D. (2010). *Father Elijah. Eine Apokalypse*. 3. Kisslegg: Auflage.
- Rogić, M. (2004). *Goli otok*. München: Vlastita naklada.
- Voegelin, E. (2010). *Realitätsfinsternis*. Berlin: Matthes & Seitz.
- Vučemil, A. (2007). *Bio jednom jedan otok: Goli otok*. Rijeka: Riječki nakladni zavod.

MANCA ERZETIČ

Goli otok kot totalitaristična zastraševalna metoda

Izvleček: Prispevek obravnava pomen pričevanja v okviru diskusije o totalitarizmih 20. stoletja, s posebnim ozirom na povojno jugoslovansko koncentracijsko taborišče na Golem otoku, ki vse do danes ostaja »prepovedana tema«. Ta okoliščina je neposredno pogojevala tudi možnost oziroma nemožnost osebnega pričevanskega posredovanja.

Ključne besede: Goli otok, totalitarizem, pričevanje, priča, zgodovinska situacija

Uvodni pričevanji dr. Rogića in mag. Aplenca sta načrtali temo pričevanjskosti v zgodovinski situaciji 20. stoletja, ki kot taka terja predhodno opredelitev položaja sodobne človeškosti, kolikor je bila izpostavljena radikalnemu razčlovečenju.¹ Vprašanje, čemu smo v tem pogledu priče v 21. stoletju, presega okvire tu podanega razpravljanja.² Najprej se zadržimo ob pojmovanju *zgodovinskega pričevanja*.³

Zgodovinska pričevanja se ohranjajo predvsem z dokumentarnimi in literarnimi deli, vendar formativno presegajo okvire memorizacije, literalizacije in arhivacije. Njihovo poslanstvo je predvsem to, da dejstvom povrnejo polno *razumevanje njihovega javljanja v dejanski situaciji, ki se je zgodovinsko izvršila*. To je možno le, kolikor je avtorizirana in se sprejema *avtoriteta njenega posredovanja*. S tem se že tudi pokaže osrednji problem zgodovinskega pričevanja, ki zadeva *priznavanje avtoritete avtorjev – pričevalcev*, na kar lahko vpliva vrsta dejavnikov, od

1 Podrobneje o tem v Erzetič, 2019.

2 V zvezi s tem napotujem na Paić, 2016.

3 Za podrobnejšo pojasnitev glede zgodovinskega pričevanja (ob literarnem opusu Borisa Pahorja) glej Erzetič, 2017.

političnih do osebnostnih.⁴

Ko gre za *razumevanje*, *spoznanje* in *sprejetje* zgodovinske situacije 20. stoletja, posebej izstopa fenomen totalitarističnega nasilja, ki je bil tudi deležen številnih obravnav, vseeno pa ostaja posredovanje tovrstnega izpričevanja pri teh, ki so bili njegove žrtve in neposredni očividci,⁵ še naprej odprt problem.

Kot prvo se zastavlja vprašanje človekove *soočenosti* z neko travmatično situacijo,⁶ ki jo običajno preči *nerazumevanje*. Nerazumevanje se pri tem ne nanaša zgolj na faktično situacijo, v kateri se je človek znašel, marveč mu nerazumljivost zgodovinske situacije sama v celoti narekuje eksistencialno vprašanje in s tem povezan fenomen *spoznanja*: *Čemu sem (sploh) priča?*

To vprašanje ima osrednjo vlogo tudi pri interpretaciji pričevanjskih virov; kolikor *izviranja pričevanja* ni mogoče obravnavati znotraj izolirane pričevanjske situacije, ki pričevalca zvede na njen subjekt,⁷ marveč je treba vzeti v zakup strukturni moment *biti-priča* v celotnem sklopu *pričevanjskosti*.

Sklop pričevanjskosti vključuje vprašanja: *kaj tvori smisel nareka »biti-priča«, kako je tega smisla deležen pričevalec in kaj v tem kontekstu pomeni izpričevanje smisla. Strukturni smi-*

4 Tozadevno napotujem na Trawny, 2009.

5 Na tem mestu naj najprej opozorimo na mesto oznake »pričevalec«, ki se pogosto uporablja za oznako »očividec«, ob čemer naj spomnimo tudi na angleško besedo *eye-witness* in hrvaško *svjedok*. V pojmovno-analitičnem pogledu je sicer treba razlikovati med »pričevanjem in »očividnostjo«, saj pojem »pričati« izraža tako »očividnost« kot »očitnost« ter »soočenost«, in sicer na način »dotikanja« in »dotaknjenosti od«, kar nakazuje tudi etimološka povezava s »tikati« (etim. koren *(s)teu-, »tolči«, »udariti«). Angleška beseda *Witness* hkrati izraža pomen »priče« in »žrtve«.

6 O travmatični izkušnji žrtev holokavsta v povezavi s posredovanjem pričevanja glej Tal, 2004, in Welz, 2016.

7 Subjektivistično interpretacijo pozicije pričevalca in vzpostavljanja pričevanja je moč ugotoviti tudi pri teoretikih pričevanja, kot sta Paul Ricoeur in Giorgio Agamben (Ricoeur, 1972; Ricoeur, 2005; Agamben, 2005).

sel biti-priča ne zadeva tega, kako faktično razumemo človeka kot subjekt, marveč tisto, kar se *faktično-eksistencialno izpričuje kot človeški smisel*. Dogodek, ki se je pripetil nekemu pričevalcu, ni zgolj doživljajsko zaznan, marveč je pri-zadel zadevno eksistenco njegove biti-v-svetu, da jo »od tedaj« in »od tam« zaznamuje *prizadevanje njenega izpričevanja*. Prizadetost ni zgolj faktična, marveč tako rekoč preko faktičnosti nosi eksistencialno obeležje.⁸

»Biti-priča« vključuje dotaknjenost od nečesa, kar naj nekdo kot priča *dotično* izpriča. Način, kako se faktična situacija dotika priče, sicer ponuja pomenski okvir, da pa bi ga razumeli, je potrebna *osmislitev* tega, čemur je priča bila priča ter kako ji je biti-priča. V kolikor ta osmislitev izostane, ne moremo *razumeti, spoznati in sprejeti* zgodovinske situacije, saj je pričevallec, ki je bil priča zgodovinski situaciji, ne more prepričljivo izpričati kot *resnične*. Še več: *priča zapade v nemost in zabris*. Ta pričevanjska travma nezmožnosti-biti-priča še posebej izstopa med preživelimi iz koncentracijskih taborišč.

Tako je Giorgio Agamben na podlagi pričevanjskih del Prima Levija (2004) v svoji študiji *Kar ostaja od Auschwitza. Arhiv in priča. (Homo sacer III)* razvil pojmovanje »neme priče« – *Muselmanna*.⁹ Ni pa se posebej zadržal ob vprašanju, ali obstaja sindrom *Auschwitza po Auschwitzu*.

Mar ni prav ta sindrom zaznamoval situacijo Golega otoka? Ali nimamo v primeru *golootočanov* opraviti s prav posebno »vrsto« *nemosti priče* in nemožnostjo pričevanja, drugačno od

⁸ Za razumevanje strukturne analize sklopa pričevanja glej Erzetič, 2016.

⁹ »To pomeni, da je pričanje stičišče dveh nemožnosti pričanja, da mora jezik, če naj priča, odstopiti mesto nejeziku, pokazati nemožnost pričanja. Jezik pričanja je jezik, ki nič ne pomeni, temveč v svojem nepomenjanju prodira v brezjezikovnost, dokler ne pridobi neke druge nepomenskosti, nepomenskosti priče, ki bi lahko povedala vse, tistega, ki po definiciji ne more pričati« (Agamben, 2005, 30).

tiste, ki jo interpretira Agamben? Primo Levi in brezštevilni drugi, ki so preživeli grozote nacističnih koncentracijskih taborišč, so tudi potem, ko je bilo »vsega konec«, doživljali globoke bivanjske travme in nezmožnost pričevanja o tem, čemur so bili priča, vendar jim možnost pričevanja ni bila nasilno odvzeta s *prepovedjo spregovoriti in pričati*, tako kot je bila golootočanom. Taboriščniki z Golega otoka so se ob izpustu morali pogodbeno zavezati *molčečnosti*.

»Zastraševalna metodologija« ni delovala le »od zunaj«, tako da se pod grožnjo ponovne kazni nihče ni drznil kršiti zaukazane molčečnosti in spregovoriti o tem, kaj se godi na Golem otoku.

Ustrahovalni aparat je deloval večplastno. Taboriščniki so bili izpostavljeni psihofizičnemu nasilju »znotraj«, kar v članku *Goli otok* nazorno opiše večletni logoraš Cene Logar, ki je bil zaprt na Golem otoku dvakrat:

Kaznjenci so bili neprestano pod najhujšim pritiskom, silili so jih, da bi se medsebojno mučili, češ da niso še vsega povedali zasliševalcu, da niso »revidirali«, da so agenti Sovjetske zveze itd. Udba je na ta način hotela priti do vseh podrobnosti o situaciji v državi, o tem, kdo je ostal še vedno to, za kar ga je partija leta in desetletja vzgajala, namreč privrženec Sovjetske zveze in sovjetskega sistema. Vsakdo je moral povedati in denuncirati vsako najmanjšo besedo, ki jo je spregovoril o Sovjetski zvezi, Stalinu, informbiroju s katerimkoli človekom. Tako je udba hotela zvedeti vse o stanju v državi in o odnosih do Sovjetske zveze, o vsakem posamezniku. Na osnovi teh izjav so potem sledile nove aretacije, nova mučenja in preiskave ter izjave. Vse to je bilo dejansko izraz paničnega strahu vodstva. To je bilo osnovno vodilo na Golem otoku. Vse to pa je vodilo v medsebojne odnose, ki so bili bolj podobni blaznici kot pa normalnemu življenju. Neprestano je zasliševalec zahteval od bojkotiranega, da naj prizna vse svoje delovanje, češ da še vedno skriva svoje »Zločine« (Logar, 1991, 875).

Ustrahovalni aparat pa je psihično nasilje nad taboriščnikom »od znotraj« uspel premestiti »notri«, tako da so logoraši po izpustu trpeli lastno razčlovečenost¹⁰ do te mere, da so sami pri sebi zapadli v svojevrstno afazijo, ki ni zadevala le nemožnosti govorne komunikacije, marveč samo *eksistencialno določenost biti-priča*. Cilj ustrahovanja ni bilo le vcepljanje strahu pred ponovno kaznijo, marveč *brisanje pričevalca kot priče*. Vendar brisanje pričevalca kot priče vseeno ne *zbriše eksistencialnega nareka biti-priča*. Zato sem uvodoma poudarila, da pričevanjska situacija ne zaobsega le faktičnega stanja, v katerega je bil pričevalec pahnjen ali je samega sebe »rinik«, marveč nosi eksistencialno obeležje. Kratenje *pravice spregovoriti in pričati* je logorašem diktiralo *indiferenco do sveta*, ki ni bila omejena le na prostor taborišča, marveč je prevzemala bivanje sploh. Tako diktirana indiferenca je posameznika soočila z ne-

10 Do stanja tovrstne *afazije* so ga pripeljale situacije, ki jih je Logar podrobno opisal v članku *Goli otok*: »Sobne starešine pa so bili stari ‚revidirci‘ ali pa udbaši, ki so se morda prikazovali za informbirojevce. Prav zato je udba aretirala tudi ljudi, ki niso imeli ničesar skupnega z informbirojem. Lahko da so nekateri izrekli kako pozitivno besedo za Sovjetsko zvezo. Te ljudi je bilo najlažje pripraviti do tega, da so ‚revidirali‘ in tako potem postali najokrutnejši teroristi in ubijalci. Tudi iz Slovenije so bili takšni. Torej ni res, da zasliševalci ne bi zahtevali ‚revizije‘, pač pa je res ravno obratno: prav od zasliševalcev je izviralo vse to zločinsko nasilje in mučenje. Oni so vse to vodili do najmanjše podrobnosti in zasledovali iz dneva v dan stanje vsakega bojkotiranega, zasledovali, kdaj bo klonil pod mučenjem na delu s ‚tragačem‘, kdaj bo zlomljen, kdaj ne bo več nevarna priča vseh teh zločinov udbe na Golem otoku. Kaznjenci so morali potem neprestano pisati nove prijave, poročila o pogovorih itd. Morali so mučiti vse bojkotirane, si neprestano izmišljati nove načine mučenja in okrutnosti. Kdor tega ni hotel, je bil ves čas bojkotiran ... To sem bil tudi sam. Bilo pa je tudi veliko predvojnih komunistov na ‚P 109‘, ki so se dobro držali. Na ta način sta udba in partija hoteli spoznati politično stanje v vsej državi. Bistvo Golega otoka je bil torej paničen strah partijskega in državnega vodstva pred komunisti in pred vsem tistim, kar so do tedaj učili te komuniste o Sovjetski zvezi in Stalinu. Dejansko so se torej bali sami sebe, kajti preko noči so postali druge osebnosti, svoje nasprotje, razklani« (Logar, 1991, 875–876).

-več-možnostjo razumevanja lastne položenosti v svet in z njo povezanim elementom sporazumevanja z drugimi, ki je bilo podvrženo diktaturi molka.

Golootočan je bil *izpuščen* iz taborišča, ne pa tudi *osvobojen od njega*. Goli otok je zato specifičen primer delovanja koncentracijskega taborišča, ki je vzpostavljalo *tihi teror* tudi zunaj njega in s tem teroriziralo celoten državni teritorij. Logoraš je z »vstopom« na Goli otok padel v *brisanano cono*, po »izstopu« pa v *cono zabrisa*.¹¹

Zato bi se poleg razumevanja in spoznanja želela dotakniti še vidika *sprejetja zgodovinske situacije*, ki ne zadeva le nekdanjih internirancev na Golem otoku, marveč – prav skozi *cono zabrisa* že *brisanega* – vse, ki bodisi priznavajo ali ne dejanskost Golega otoka.

Kot prvo tu nastopi vprašanje, ali naj to dejanskost obravnavamo v totalitarističnem kontekstu *Auschwitza po Auschwitzu* ali pa se zadovoljimo z oznako »navadnega« političnega zapora, ki je »uradno« uveljavljena.¹² Na podlagi pričevanj in zgodovinskih raziskav je očitno, da se je tedanja partijska oblast, bodisi zaradi dejanske bodisi namišljene ogroženosti s strani Sovjetske zveze in njenih satelitov, trudila ustvariti politične nasprotnike ter se na ta način utrjevala na oblasti, v čemer je seveda moč prepoznati njen totalitaristični značaj. Za totalitarno oblastništvo je tudi značilno, da se značajsko prikriva. Tudi po razpadu Jugoslavije nihče ni prevzel nikakršne moralne odgovornosti za storjeno zlo, niti ni bil nihče kakorkoli »poklican

¹¹ Glede pojmovanja »cone« glej Erzetič, 2011.

¹² Tako lahko tudi na Wikipediji zasledimo podatek: »Poslednji politični zatvorenik je otpušten 1956. godine. To je bio kraj savezne uprave nad ostrvom. Od tada on pripada republičkoj nadležnosti Hrvatske. Kasnije su na ostrvu kaznu izdržavali i kriminalci i teški mladi delinkventi. Goli otok je kao zatvor ukinut 1988. godine. Od tada se radi na tome da se pretvori u turističku destinaciju tako što bi se iskoristili prirodni i istorijski potencijali ostrva« (Dostopno na: https://sh.wikipedia.org/wiki/Goli_otok).

na odgovornost«, ¹³ kvečjemu se je slišalo, kako je bila narejena »napaka« in da je treba po najboljših močeh popraviti, kar se popraviti da. Kako dejansko *je* oziroma *ni* s popravo krivic, pričajo izpovedi golotočanov, ki navajajo nepremostljive birokratske in druge zadržke, spričo katerih je nekdanjim obsojencem potrebno posebej dokazovati, da so bili po krivem obsojeni.

Žrtve Golega otoka so bile celo priča temu, da je bil upravitelj Golega otoka Jovo Kapičić leta 2012 odlikovan za narodnega heroja. Kapičić je pričevanja nekaterih taboriščnikov po padcu političnega sistema razlagal kot laži in napačno razumevanje namena Golega otoka. V oddaji *Intervju sa Jugoslavom Čosićem* se je Kapičić celo razglasil za *edino* žrtev Golega otoka.¹⁴ Njegova trditev »Jugoslavija je imela v primerjavi s Sovjetsko zvezo, ne bom rekel ravno demokratičen, ampak bolj umirjen sistem. Tu se je lahko razpravljalo, govorilo«¹⁵ je v očitnemu nasprotju s pričevanji žrtev Golega otoka (Vujič, 2013 in Jezerinik, 2013), ki so bile dolga leta prisiljene molčati. V to je nena zadnje bil »primoran« tudi Jovo Kapičić, zato je njegova izjava, kako je bil sam največja žrtev Golega otoka, na svoj način na mestu, le da ne na *tistem* mestu, ki ga opredeljuje eksistencialni narek »biti priča«. Kapičića je bilo kot ustrahovalca drugače strah pričevanja, kot so ga trpeli ustrahovani taboriščniki na in z Golega otoka. Upoštevajoč Agambenove ugotovitve glede nezmožnosti nacistov, da bi pričevali o lastnih zločinih, kar je bilo obravnavano kot stvar poguma,¹⁶ lahko rečemo, da je šlo za permanentno *bojazen* pred *pričevanjem drugega*, naposled

13 Posledično so (nekateri) golotočani lahko podali *pričevanje*, ne pa tudi *pričanja* kot nastopa v sodnih postopkih.

14 Glej: <https://www.youtube.com/watch?v=OUjszbIlhZg>.

15 Glej: <https://www.youtube.com/watch?v=OUjszbIlhZg>.

16 »Ni torej naključje, da so se esesovci tako rekoč brez izjeme izkazali za nesposobne pričati. Medtem ko so žrte pričale o svoji biti, ki je postala nečloveška, ker so prenesle vse, kar so mogle prenesti, so krvniki, ko so mučili in ubijati, ostali ‚vrli možje‘, niso prenesli tega, kar bi vendarle zmogli prenesti« (Agamben, 2005, 57).

drugega sebe. Kako je ta bojazen povezana z ustrahovalnimi metodami totalitarne volje za oblast, morda razodeva samo resnico totalitarnega oblastništva, kakor je ob primeru *Eichmann* pokazala Hannah Arendt (2007).

Pričevalci izpričujejo to, kar ni resnično zgolj zanje, marveč, kolikor jim-je-bit-priča, *je resnično v smislu izpričevanja človeškosti same*. Fenomen resnice sicer zmeraj preči to, da je resnic lahko več, kakor so lahko različna njihova razumevanja. Vendar obstaja velika razlika med resnico, ki se jo izreka ali pripoveduje, in resnico, ki se izpriča, saj je slednja nujno narekovana od tega, da je nekomu biti-priča. Izraz »osebno pričevanje« je pri tem lahko zavajajoč, kolikor zrelativizira pričevalca na subjekt izjavljanja oziroma poročanja.¹⁷

S tem sta povezana dva problema izpričevanja, ki sledi nareku biti-priča. Resnica se pričevalcu v vsakokratnih situacijah, v katere je umeščen, lahko izmika in izmakne. Še posebej to velja, ko govorimo o umeščenosti v zgodovinski situaciji, v kateri lahko uhaja sam smisel človeškosti.¹⁸ Tak nihilizem, ki smo mu priča, lahko bistveno pogojuje *prepričljivost* izpričevanja, ki kot tako sicer ni podano zato, da bi koga prepričevalo. Pričevanje lahko sicer obravnavamo na način, da mu verjamemo ali ne, vendar samo ni proizvod verjetja resnice, marveč neke očitnosti, ki je specifična za pričevanje in se tiče pričevalca kot človeški smisel sam, ki, kot je na primer pri žrtvah totalitarizmov 20. stoletja, lahko povsem umanjka, kar v pričevalcu, kolikor mu je biti priča, sproži vprašanje lastne prepričljivosti in mu preostane samo, da izpriča to resnico, pa četudi z molkom.

Avtoriteta pričevalca zato ni izenačena z avtoriteto avtorja. Avtoriteti pričevalca vselej grozi, da se ta odpove biti-priča oziroma da nareku biti-priča odgovarja na načini odpovedi. Ta

17 Pričevanje Marijana Rogića (2004) je tako na primer položeno »v usta« tretjeosebne pripovedovalca Kreša Mirčetića.

18 Tozadevno napotujem na Erzetič, 2019.

latentna travma pričevanja je lahko, kakor v primeru golotočarov, sprožena z ustrahovanjem, vendar je njen izvor še globlji ter seže ne samo do avtoritete, marveč tudi v samo *digniteto* pričevalca, to pomeni v sam način *sprejemanja* in *priznavanja* lastne biti-v-svetu. Temu sprejemanju se zoperstavlja indiferenca, ki lahko, kakor smo nakazali, zajema celotno zgodovinsko situacijo, zaznamovano z *Auschwitzem* in *Auschwitzem po Auschwitzu*.

Če *testis* označuje pričo zato, ker kot tretji posega v spor med dvema subjektoma, in *superstes* človeka, ki je do konca doživel neko izkušnjo, jo preživel in zato lahko priča drugim, pomeni *auctor* pričo zato, ker njegovo pričevanje zmeraj predpostavlja nekaj – dejanje, stvar ali besedo –, kar obstaja pred njim in česar resničnost in veljavo je treba potrditi ali zagotoviti. V tem primeru je *auctor* nasprotje *res* (*auctor magis ... quam res ... movit*, priča ima več veljave od izpričanega dejstva: Liv., 2, 37, 8) ali *vox* (*voces ... nullo auctore emissae*, besede, ki jim nobena priča ne jamči resničnosti: Cic., *Coel.* 30). Pričanje je torej zmeraj dejanje »avtorja«, vsebuje zmeraj bistveno dvojnost, v kateri se neka nezadostnost ali nesposobnost dopolnita in pridobita veljavnost (Agamben, 2005, 105–106).

V vseh treh primerih *auctor-ja* se vrši »volja«, ki omogoča neko priznanje, svetovanje in delovanje ter avtoriziranje. Vse tri avtorske kategorije so lahko odsotne v primeru, ko se priči kot pričevalcu odvzame priznanje kot avtorizirano svetovanje, svetovanje kot delovanje in avtorizacija kot legitimacija. S to odsotnostjo avtorstva se vrši tudi odsotnost govorice kot načina komunikacije in reprezentacije. Odvzame se ji *signatura*, po kateri se priča kot pričevalec izpričuje v svetu.

V svojem delu *Spomin, zgodovina, pozabljenje* poda Ricoeur opredelitev, da »pričevanje konstituira tranzicijsko strukturo med spominom in zgodovino« (Ricoeur, 2004, 21). Problem je seveda, kaj razumemo s »tranzitivnostjo pričevanja«. Na podla-

gi dosedanjih ugotovitev je ta tranzitivnost povezana s strukturo biti-priča oziroma s prevzemanjem te strukture s strani pričevalca. Izpričevanje »v tranziciji« smisla pomeni, da postanemo to, kar v lastni situaciji že smo: zgodovinski. Kako zgodovinskost pričevanja postane izrecna? Mar s tem, da jo spominsko arhiviramo?

Pričevanje sicer najpogosteje razumemo kot nekaj, česar se spominjamo in želimo to govorno izraziti, vendar to običajno pojmovanje ne privede do razumevanja smisla pričevanja.

Gadamer v delu *Resnica in metoda* obravnavo pričevanja kot nastopa znotraj zgodovinopisnih obravnav primerja oz. poistoveti s fenomenom pričanja, kot se javlja v sodni praksi.

Zgodovinar se vede do svojih besedil tako kot preiskovalni sodnik pri zaslišanju prič. Vendar pa golo ugotavljanje dejstev, ki jih, denimo, zvijačno izvabi iz pristranskosti prič, še ne naredi zares zgodovinarja, temveč šele razumevanje pomena, ki ga najde pri svojih ugotovitvah. Z zgodovinskimi pričevanji je prav tako kot s sodnimi izjavami prič. Ni naključje, da je uporabljena ista beseda. Pričevanje je v obeh pomenih pomožno sredstvo za ugotavljanje dejstev. Vendar sama dejstva niso pravi predmet, temveč pomenijo šele gradivo za samo nalogo, ki je za sodnika ta, da najde pravico, in za zgodovinarja, da opredeli zgodovinski pomen kakega poteka v celotnosti njegovega zgodovinskega samozavedanja. Vsa razlika je torej morda le vprašanje merila (Gadamer, 2001, 280).

Vendar taka izenačitev ne drži takrat, kadar nam jezik omogoča razlikovanje med *pričanjem* in *pričevanjem*.

Pomen razlikovanja nam sicer postane razumljiv, če se opremo na Agambenovo razlikovanje med *testis* in *superstes*,¹⁹ ob

19 Agamben v referenčni razpravi *Kar ostaja od Auschwitza. Arhiv in priča. (Homo sacer III)* na etimološki osnovi pojasni pomenska razlikovanja bese-

čemer se superstes kaže v ontološki razsežnosti *biti-priča*. To bi lahko zajeli tudi z razliko *pričanja* in *pričevanja*, s tem da v pričujočem razpravljanju namenjamo pozornost predvsem slednjemu, saj pričanje niti ne rabi ontološke razjasnitve, marveč zgolj analitični opis. Agamben se pri teoriji *priče* opira na dela Prima Levija (*La chiave a stella*; *Potopljeni in rešeni*; *Ali je to človek. Premirje*),²⁰ saj ima to značilnost, da pokaže na nemožnost pričevanja, kolikor situacija v kazenskem taborišču ne nudi nikakršne osnove za razlikovanje med pravico in resnico in kolikor obsojenec ne ve, zakaj je obsojen, niti ne more o tem presojati ali sploh karkoli izjaviti. Lahko je očividec, ne more pa biti pričevalec. Brez možnosti pričevanja pa tudi kot očividec zgubi smisel. Lahko vidi en sam absurd. Situacija se ga ne dotika, kar pa je ključni pogoj, da bi prišel do razumevanja na način *biti-priča*. Ta brezpoložajni položaj *muselmana* pa vendar v svoji skrajnosti razodeva »kraj« priče, kolikor jo vzamemo na ontološki ravni *biti-priča*. Faktična nemožnost pričevanja najbolj razodeva način *biti-priča*, le da je ne izreka ali osmisli, kar pa ravno izpričuje nesmiselnost in nečloveškost situacije, ki ji je nekdo priča.

de *priča*: »Latinščina ima dve besedi za pričo. Prva, iz katere izvira [italijanski] izraz *testimone*, pomeni, etimološko vzeto, tistega, ki pri sodnem sporu nastopa kot tretji (**testis*). Druga, *superstes*, označuje tistega, ki je nekaj preživel, ki je bil vse do konca zraven pri nekem dogodku in zato o njem lahko priča« (Agamben, 2005, 14).

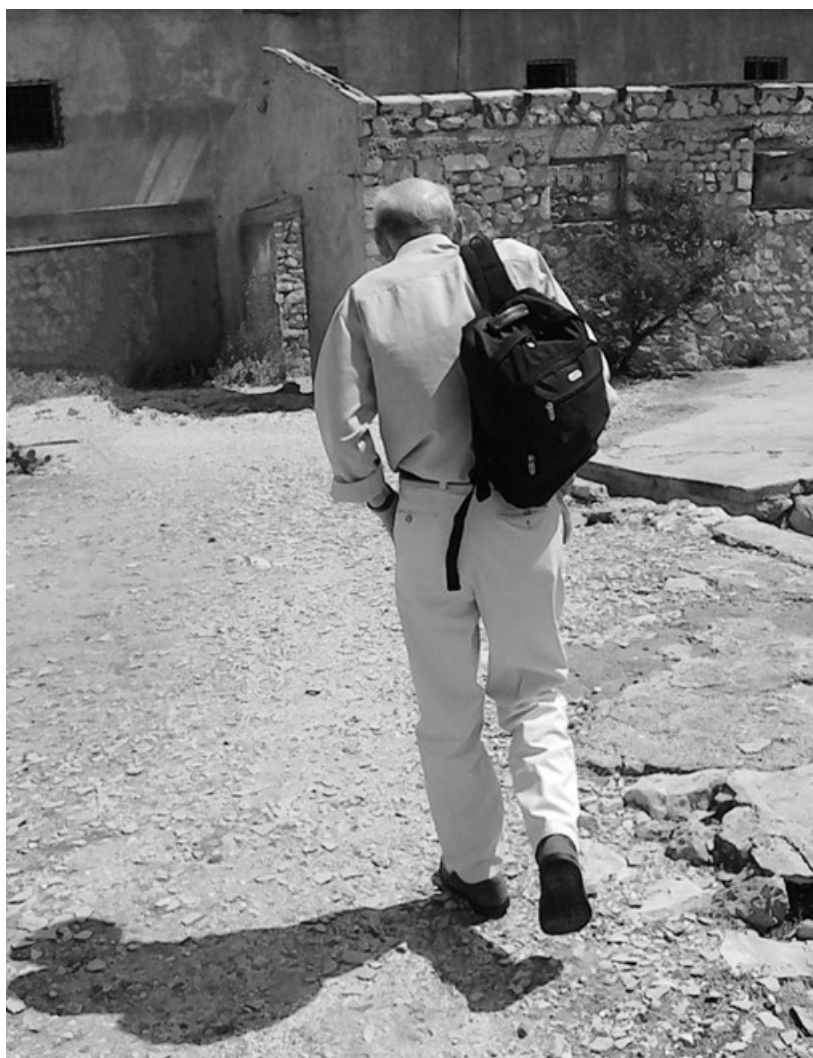
20 Primo Levi je preživel taboriščnik, ki je že za časa internacije v koncentracijskem taborišču Auschwitz sklenil, da bo izpričevanje postalo temeljni način njegovega potaboriščnega življenja. Levi se je v taborišču zoperstavil samolastnemu *pokončanju priče*, kakršna bi utegnil postati, z voljo do izpričevanja tega, čemur je priča. Biti priča postane zanj smisel preživetja. Levi želi preživeti zato, da bi izpričal svojo pričo in na tak način pričevanski smisel, obenem pa je tudi tisti pričevalec holokavsta, ki je trdil, da preživeli niso prave priče. »Še enkrat ponavljam, da preživeli nismo prave priče. [...] O dokončnem uničenju in izvršenem dejanju ni pripovedoval nihče, tako kot se še nihče ni vrnil, da bi pripovedoval o svoji smrti. [...] Namesto njih govorimo mi kot njihovi pooblaščenici (Levi 2, str. 66)« (Agamben, 2007, 24).

Ključni problem se skriva v tem, da Agamben teoretsko zameji *superstes* in s tem izostane praktično razsežje ontološke strukture biti-priča, ki jo faktično zastopa pričevalec, kolikor mu je biti priča. Za pričo ne moremo reči »nekaj tretjega«, kolikor je tubitnostno pričujoča. Za pričanje na sodišču sicer ne uporabljamo oznake pričevalec, pač pa priča, kar kaže na ize-
načevanje ontične in ontološke razsežnosti. Biti-priča ne moremo zvajati na fakticiteto pričevalca, čeravno zaobjema njegov faktum, njegovo bit, ki v Levijevem primeru izpričuje radikalni nesmisel. Fakticiteta (taborišča) sama po sebi »izpričuje« pričevalca na način tubivajočega (taboriščnika).

Spominjanje ne neposredno, pač pa zgolj posredno izpolnjuje smiselni karakter pričevanja. Spominjanje nečesa, čemur je bil tisti, ki izpričuje pričevanje, priča, že predpostavlja bitni način *priče, ki je neposredno (bila) tu* in ki v svoji neposrednosti ne more biti indiferentna, lahko pa posredno zapade indiferenci. »Kultura spominjanja« sama sebi ne more premostiti te indifference, četudi se opira na »etiko pričevanja«, saj narek biti-priča nastopa *pred* etično izbiro. To je pomembno poudariti, kolikor se na podlagi tega, da v času Golega otoka ni bilo *politične izbire*, poskuša pričevanja, ki so bil lahko posredovana po času Golega otoka,²¹ interpretirati v smislu prevzemanja etične pozicije, kar zgolj prikrije neko indiferentno moralo oziroma *politiko nemorale*.

21 Kot prvi naj bi v Jugoslaviji o Golem otoku spregovoril srbski pisatelj in akademik Antonije Isaković v romanu *Tren*, ki je lahko izšel šele po Titovi smrti leta 1980, napisan pa je bil že pred tem. V Sloveniji je leta 1981 izšel roman Branka Hofmana *Noč do jutra*, ki skozi zgodbo (v hrvaščini najdemo za »zgodbo« besedo »priča«) odpira temo Golega otoka. Delo hrvaškega novinarja Bruna Bušića *UDBA Archipelago: Prison Terror in Croatia* je izšlo leta 1976 v ZDA. Še pred tem sta Sofokli Lazri in Javier Malo leta 1960 v Tirani izdala brošuro o jugoslovanskih zaporih in koncentracijskih taboriščih.

Koliko je za samega pričevalca, posebno pa za preživelega taboriščnika, eksistenčno pomembno »imeti možnost« priče-
vanja, neposredno izpričuje pričujoči dopis, ki pridobi izpriče-
valni pomen in ga objavljamo v spomin na Marijana Rogića
(1933–2020).

Draga gospodjo dr. Manca!

Oprostite na ovako kasnom javljanju.

Pred očima mi je još uvijek onaj dan kod Vas, na *Novoj Uni-verzi*; s Vama, s prof. Komelom i ostalima. Večernja utrkom do autobusnog kolodvora me ne pušta na miru: Bio sam vrlo nestrpljiv, pa sam Vas i gosp. prof. Komela mojim nemirom, uzrujanošću moguće čak i uvriedio. Oprostite! Vi ste bili tako ljubazni i strpljivi prema meni, a ja?...

Šaljem Vam moje kratko osvrtanje na Goli otok. Nadam se, da sam donekle ispunio Vaše zahtjeve, pa i pravila. Na kraju – umjesto na početku referata – zahvalio sam se, kako ćete vidjeti, na svem dobru, koje ste mi pokazali: na pozornosti i gostoljubivosti. A Vi pak osobno ste me iznenađili načinom, kako ste profesionalno (stručno) vodili razprave od početka do kraja. To moram naglasiti; iznenađili ste me ugodno.

Nadam se, da ćemo se nekom prilikom opet sresti – u zdravlju i veselju; bilo bi mi zbilja drago.

Hvala svim učesnicima, posebno Vama, prof. Komelu i ljubaznome gospodinu Tomažu Zalazniku, direktoru *Instituta Nove revije*. Osjećao sam se vrlo ugodno u celome društvu. Vrlo mi je žao, što sam tako brzo i rano morao napustiti kod večere onako dražestno društvo; žalim to i danas! Osjećao sam se kao *kod kuće*, kako bi se kod nas reklo, dakle *doma*! Hvala na svemu odani Vam

Marijan Rogić

München, dne 14. siečnja 2020

P.S. Uradak/referat sam pisao korienskim pravopisom. Na njemu pišem i koristim se kod književne smotre MARULIĆ, gdje objavljujem svoje skromne radove. Bilo bi mi žao, kad biste stoga imali poteškoća - problema. ma.ro.

BIBLIOGRAFIJA

- Agamben, G. (2005). *Kar ostaja od Auschwitza. Arhiv in priča. (Homo sacer III)*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Arendt, H. (2007). *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.
- Erzetič, M. (2011). »Dying and Death at War – Concentration Zone: The Place of (special) Dying«. V: *Dying and Death in 18th – 21st Century Europe*. (ur. M. Rotar et al.). Alba Iulia: Alba Iulia Universitatea. Str. 229–238.
- Erzetič, M. (2016). »Svjedok totalitarnoga sustava: dehumanizacija čovjeka u političkom logoru i poslije njega«. *Tvrđa: časopis za književnost, umjetnost i znanost*, 1/2, str. 249–258.
- Erzetič, M. (2017). »Pričevanje o zgodovinski situaciji 20. stoletja – Boris Pahor«. V: *O slovenski književnosti v Italiji in Avstriji*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 81–97.
- Erzetič, M. (2019). »Vprašanje o zgodovinski umeščenosti človeške eksistence«. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia*, 29/4, str. 577–588.
- Felman, S., Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York: Routledge.
- Gadamer, H. (2001). *Resnica in metoda*. Ljubljana: LUD Literatura.
- Jezernik, B. (2013). *Goli otok – Titov gulag*. Ljubljana: Modrijan.
- Levi, P. (1998). *La chiave a stella*. Torino: Einaudi.
- Levi, P. (2003). *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

- Levi, P. (2004). *Ali je to človek; Premirje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Logar, C. (1991). »Goli otok«. *Nova revija*, 109/110 (maj-junij 1991), str. 863–876.
- Ricoeur, P. (1972). »L'hermeneutique du temoignage«. V: *Le Temoignage*. (ur. E. Castelli). Paris: Aubier. Str. 35–61.
- Ricoeur, P. (2005a). *Sebe kot drugega*. Ljubljana: KUD Apokalipsa.
- Ricoeur, P. (2005b). *Memory, History, Forgetting*. London: University of Chicago Press.
- Rogić, M. (2004). *Goli otok*. München: Vlastita naklada.
- Vujić, J. (2013). »Dosje Goli otok«. *Novi plamen* [online časopis]. Dostopno na: <http://www.noviplamen.net/dosije-o-golom-otoku/> (17. 1. 2019).

MIRA MILADINOVIĆ ZALAZNIK

Dolžnost spomina – Goli otok danes

Izvleček: Prispevek je rezultat dela z viri, primarno in sekundarno literaturo ob upoštevanju novejših znanstvenih izsledkov. Obravnava koncentracijsko taborišče Goli otok na primeru Ivana Konteja, mornariškega častnika in hidroletalca, partizana ter člana jugoslovanske vojaške komisije na mirovni konferenci v Parizu 1946.

Ključne besede: Ivan Konte, Informburo, Goli otok, koncentracijsko taborišče

Uvod¹

O Golem otoku se je pri nas desetletja molčalo, bodisi kot o za življenje neprimernem otoku bodisi kot o zaporu. Pojavljal se je v pogovorih kot svarilo pred potencialno sankcijo za s strani partije ter organov pregona in sodstva kot problematično ocenjeno obnašanje t. i. notranjega sovražnika, v smislu: Bodi tiho, da ne prideš na Goli otok.

Pisatelji, znanstveniki in nekdanji zaporniki so se v deželi delavcev in kmetov s časovnim zamikom lotevali tematizacije tega komunističnega koncentracijskega taborišča. Med prvimi je bil Dragoslav Mihailović, ki je 19 let po ustanovitvi taborišča v romanu *Kad su cvatale tikve* (1968) pisal o njem na osnovi lastne izkušnje. Na pobudo Bojana Stupice je bil roman dramtiziran in 6. 10. 1969 uprizorjen na odru *Jugoslovenskog dramskog pozorišta* v Beogradu. Po desetih dneh so uprizoritev umaknili z odra zaradi »literarno-istorijskog izvetoperivanja

¹ Raziskava je nastala v okviru projekta *Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode* št. J7-8283, ki ga iz sredstev proračuna financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

činjenica, smisla i zbivanja odsudnog trenutka naše najbližje prošlosti [...]'. Tito je 25. oktobra [...] izjavio: 'Evo [...] nedavno ste videli tu neki komad, kazališne neke tikvice. Kako cvate tikva, ali ta njegova tikva [...] ne cvate, jer ona je izgleda potpuno gnjila. [...] Ja ne tražim da mi sad njega, šta ja znam, hapsimo, i tako dalje [...]'' (https://www.biografija.org/knjizevnost/dragoslav-mihailovic/, 17. 1. 2020). Mihailović je v letih 1990–1995 objavil še pričevanja ter dokumente *Goli otok, I–Š* in leta 2011 *Goli otok, IV*. Leto po Titovi smrti je Branko Hofman priobčil roman *Noč do jutra* (1981), kjer eden izmed likov prebije 8 let na Golem otoku. Janez Jezeršek - Sokol, zapornik na Golem otoku, je avtor pričevanja *Arhipelag Goli. Moja zadnja komandantska potovanja* (1989). Radovan Hrast, prvi taboriščnik Golega otoka, je bil zaprt dvakrat. V osemdesetih letih 20. st. se je zavzemal za rehabilitacijo taboriščnikov z Golega. Leta 1986 je skupščinski komisiji za vloge in pritožbe poslal prošnjo, naj mu dve leti in devet mesecev Golega otoka prištejejo k pokojninski dobi. Postal je predsednik *Združenja žrtev komunističnega nasilja* (1991), a je, kot pravi sam, zaradi nestrinjanja z Lojzetom Peterletom in dr. Justinom Stanovnikom s tega mesta odstopil (http://www.mladina.si/50175/radovan-hrast-partizan-in-zapornik-na-golem-otoku/, 8. 4. 2018). Istega leta je izšla njegova knjiga izkušenj *Čas, ki ga ni: preprosta povest o človekovi usodi*. Draga Jančarja razmišljanja o tej temi *Brioni. Eseji in drugi zapisi* so bila objavljena v samostojni Sloveniji 2002 in so še istega leta izšla kot *Brioni und andere Essays* na Južnem Tirolskem.

Aleš Gabrič v študiji *Informbirojevstvo na Slovenskem* (1993) navaja, da sta se problematiki v zvezi z informbirojevci posvečala tudi Radovan Radonjić v *Sukob KPJ s Kominformom* (1979) in Ivo Banac *Sa Staljinom protiv Tita* (1990). Poudarja, da Slovenci niso bili preveč dojemljivi za kominformstvo. Razloži tudi pojem IB-jevca: »Ker je izraz informbirojevec [...] postal sinonim za notranjega sovražnika [...], so tudi [...] 'kri-tikante' poenostavljeno proglasili za informbirojevce« (Gabrič,

1993, 163). Na Golem otoku so prva leta zapirali tiste nasprotnike komunističnega režima (komuniste, častnike, pripadnike državne varnosti, ministre, novinarje, profesorje, zdravnike, dijakke, študente), ki so jim očitali zvestobo Stalinu. Natančnega števila zapornikov vse do današnjih dni nimamo (Jezernik, 1994, 664), ker zanesljivih uradnih podatkov ni. To je spričo organiziranosti takratnega sistema skrajnje čudno, zato je pomemben objavljen *Osnutek seznama oseb, ki jim je bila odvzeta prostost v Sloveniji zaradi informbiroja* (prav tam, 191–199). Jezernik izpostavi, da so bile »[...] obsežne [...] čistke v vojski, saj naj bi bilo zaprtih več kot 5000 oficirjev, med njimi veliko generalov in polkovnikov [...]». Tuji viri navajajo dosti višje številke kot uradni jugoslovanski [...].« Tudi število zaprtih Slovencev variira, Jezernik jih navaja 566 (prav tam, 665). Gabrič piše o – po Rankovičevih podatkih (november 1952) – zaradi IB administrativno kaznovanih 11.128 ter sodno kaznovanih 2572 oseb (Gabrič, 1993, 169).

Goli otok ob podpisu Beograjske deklaracije 2. 6. 1955, ko Sovjetska zveza uradno ni bila več jugoslovanski zunanji sovražnik, ni prenehal z delovanjem, niti l. 1956, ko je bil Informbiro (IB) kot koordinacijski organ komunističnih partij razpuščen (Gabrič, 1993, 171–172). Zadnji zapornik ga je zapustil šele konec l. 1988 (Jezernik, 2013, 34).

Goli otok okrog nas

Za Resolucijo Informbiroja (28. 6. 1948) sem prvič slišala v začetku šestdesetih let 20. st. v nižjih razredih osnovne šole, kjer so nam jo razložili kot Titov upor Stalinu. Drugič od očeta, ki sem ga vprašala, kaj je IB. Oče, predvojni skojevec, je 1948 služboval v Postojni. Rekel je, da so ob izbruhu IB-ja vse *organizirane* častnike ustno poklicali na izredni partijski sestanek. Edina točka dnevnega reda je bila, kdo ima prav, Tito ali Stalin. Oče se je moral opredeliti prvi. Vprašanje je bilo kočljivo, saj

so srbski partizani v njegovi enoti prisegli zvestobo najprej Stalinu, potem partiji in šele nato Titu. Oče je na tistem sestanku izjavil, da je kot partizan prisegel vrhovnemu poveljniku Titu. Odzivi ostalih so bili različni, situacija napeta, vsi so bili oboroženi, tako da bi zlahka prišlo do streljanja. Tistih, ki so se izrekli za Stalina, naslednjega dne ni bilo več. Na moje vprašanje, kam so šli, je oče rekel, v zapor. Potem pa na Goli otok. Goli otok? Otok na Jadranu.

Konec sedemdesetih let me je v piranski restavraciji, kjer sva bili z mamo na večerji, ogovoril Žarko Petan z besedami, da je moj oče zvit. Ker sem kot napol srbska hči pričakovala marsikaj, nisem pa hotela reagirati na slepo, sem vrnila vprašanje: Zvit? Povedal je postojnsko zgodbo, ki da jo pozna, ker je študiral arhive, kjer je iskal snov za radijsko igro o Golem otoku. Ko sem to povedala očetu, se je čudil, od kod Petanu informacije, saj so ti dokumenti v *vojaških* arhivih in *nedostopni*. Junija 1998 je inštalater, ki nam je popravljaval kopalnico, povedal, da je njegov oče prevažal zapornike na Goli otok, kar ga je preganjalo vse življenje. Konec 20. stoletja sem se ukvarjala s korespondenco Heinricha Bölla in Edvarda Kocbeka.

Med pismi sem naletela na dva telegrama Borisa Bana Kocbeku (Miladinović Zalaznik, 2004, 307–323). Nisem poznala ne Kocbeka ne Bölla, pač pa Borisa Bana-Edlingerja,² ki je bil stranka mojega očeta.³ Ko sem o Banu spraševala ljudi, ki bi ga morali poznati, niso hoteli povedati ničesar. Andrej Inkret mi je

2 Boris Ban je nosil priimka prvega moža svoje matere, ker je bil v tem zakonu rojen, in materinega drugega moža, svojega pravega očeta, ki ga je posinovil.

3 Oče, ki je po vojni v Postojni opravil štiri razrede višje gimnazije, je 1951 diplomiral na Pravni fakulteti v Ljubljani, kjer je bil od 1957 do 1995 odvetnik. Leta 1973 ali 1974 se je v njegovi pisarni oglasil Janez Zemljarič v spremstvu sodelavca. Zahteval je, naj oče Bana ne zastopa več. Oče je zahtevo odklonil, rekoč, da mu je Ban podpisal pooblastilo za zastopanje in da ga je zato po zakonih dolžan zastopati.

rekel, da je imel Kocbek navado, da si je ljudi izmišljal. Janez Gradišnik je po telefonu zatrdil, da ga ne pozna. Jure Kocbek mi je Banov obstoj potrdil šele, ko sem mu povedala, kakšne vitamine je iz Celovca nosil mojemu očetu, ker je enake nosil tudi njegovemu. Ban je bil Kocbekov dijak, ki je šel v partizane, bil zaprt v italijanskem taborišču, od koder je njega in Miho Marinka rešila Banova mama kot »predstavnica« Rdečega križa. V povojni Jugoslaviji je bil namestnik zveznega ministra za gospodarstvo in pristal na Golem otoku. Omerza in Pezdir na osnovi ohranjenih dokumentov pišeta, da je »bil v službi gestapa in zato po vojni od beograjskega okrožnega sodišča obsojen (marca 1949) na 20 let strogega zapor in na pet let izgube državljskih pravic zaradi izdajstva. Kazen je prestajal od marca 1949 do decembra 1953« (Omerza, Pezdir, 2018, 148).⁴ Po izpustitvi je *odšel*, danes mislim, da je bil *poslan*, v Celovec, kjer je živel do smrti.⁵ Ukvarjal se je s trgovanjem in prenašanjem denarja udbovske provenience iz Slovenije v Avstrijo in Švico (prav tam).

Po predstavitvi *Kronike XX. stoletja* in mojega prevoda novel Arthurja Schnitzlerja *Poročnik Gustl in Gospodična Elze* l. 1996 v Kopru me je ogovoril gospod s palico. Pohvalil je prevod vojaških izrazov, češ da je ustrezen. Povedala sem, da mi je pri tem pomagal oče. Veste, je rekel, vaš oče mi je priskrbel službo. Kaj naj rečem, tako rekoč v stiski? Ja, marsikomu jo je. Že, že, je odvrnil gospod s palico, samo da sem jaz prišel z Golega otoka.

4 Možno je, da je res sodeloval z gestapom, vendar je prav tako možno, da to ne drži, ker je lahko tudi v tem primeru šlo za montiran proces. Banova kazn je bila huda, saj je v Jugoslaviji veljalo 20 let strogega zapor za zamenjo za smrtno kazn.

5 V drugem zakonu je bil Ban poročen s priznано avstrijsko pianistko. Njenega sina, poznejšega pisatelja Gerta Jonkeja, je peljal na Kočevsko, ki je bila takrat zaprto območje. Jonkeji so bili Kočevarji. Na cerkvi v Mozlju se je do današnjih dni ohranila spominska plošča s podatki o rojstvu in smrti trgovca Josefa Jonkeja (1805–1848) in soproge Marie (1805–1865).

Z oblikovalcem prvega slovenskega denarja, potnega lista in knjig založbe *Nova revija* Miljenkom Liculom smo se srečevali na Uskovnici. Na zadnjem druženju je povedal, da je bil njegov oče na Golem, ker sta s prijateljem poslušala radio Moskva. Naznanila ju je prijateljeva žena v zameno za ročno uro. Liculovo ženo z otrokoma so iz stanovanja v Pulju, ki je bil po odhodu oz. begu Italijanov po II. svetovni vojni prazen, izselili v slabše bivališče ter jo silili, naj se loči. Ko je bil na Golem, je prišel tja Ranković, ki se mu je Licul pritožil nad zaporniškim režimom. Ranković mu je odvrnil, da o tem nima pojma, čemur je oče verjel vse do smrti.⁶ Prijatelj, s katerim so ju skupaj zaprli, je po izpustitvi ubil stražarja z Golega, kar so oblasti vedele, niso pa ukrepale. Pobegnil je v Italijo. Od žene se ni ločil nikoli.

Goli otok, ta civilizacijska sramota Južnih Slovanov, je povsod okrog nas. Tako, kakor poje Josipa Lisac o nekem *naravnem* pojavu: »Magla svuda, magla oko nas.«

Primer Ivan Konte (1910–2008)

Filozofska fakulteta v Ljubljani je ob svoji 80-letnici izdala zbornik z bio-bibliografskimi podatki zaposlenih. O Ivanu Konteju, ki smo ga študentje in študentke v 70. letih kot *edinega* naslavljali s *profesorjem*, čeprav tega naziva ni imel, bil pa je uglajen, v starih oblačilih izbrano opravljen, včasih nasmejan, vedno spoštljiv, tudi do študirajočih, beremo, da je diplomiral na pomorski vojni akademiji v Dubrovniku, služboval na ladjah in v letalstvu jugoslovanske vojne mornarice, bil 1941–1945 udeleženec NOV in da je do l. 1948 delal v JLA. Leta 1946 je bil član jugoslovanske vojaške delegacije na mirovni konferenci v Parizu. Med 1955–1966 je bil knjižničar in prevajalec na Oddelku za

⁶ To verjame tudi R. Hrast, ki pravi, da niti Tito ni vedel, kaj se na Golem dogaja, da pa so za vse vedeli njuni podrejeni (<http://www.mladina.si/50175/radovan-hrast-partizan-in-zapornik-na-golem-otoku/>, 8. 4. 2018).

gradbeništvo na FAGG. Leta 1961 je diplomiral iz nemškega in angleškega jezika s književnostjo na FF v Ljubljani, kjer je od l. 1966 do upokojitve l. 1980⁷ delal kot lektor za angleščino (<http://slovlit.ff.uni-lj.si/hp/ff/zbornik/o/KONTE.html>, 17. 1. 2020).

Podatki pričajo o nenavadni Kontejevi poklicni poti. Kot pomorski častnik in letalec je pri 51 znova diplomiral. Vprašamo se, čemu. In zakaj je v povojnem času, nenaklonjenemu vsemu nemškemu, malo manj tudi vsemu angleškemu, opustil tehnično izobrazbo in se lotil humanistike. In nazadnje, kaj se je z njim dogajalo med letoma 1948, ko je nehal službovati v jugoslovanski armadi, in 1955, ko je nastopil delo knjižničarja in strokovnega prevajalca na FAGG?

Kontejevi so živeli v Trstu. Sinova sta odraščala v italijanščini, kar je bil govorni jezik matere, deklarirane Istranke, v slovenščini ter nemščini, pasivno pa sta že zgodaj obvladala angleščino in francoščino. Po razpadu Avstro-Ogrske in rapski mirovni pogodbi se je družina preselila v Ljubljano, kjer je Ivan končal nemško nižjo gimnazijo in se vpisal na slovensko realko. Rad bi bil študiral medicino ali germanistiko, vendar je oče želel, da se vpiše na mornarico, saj je sin Vilibald (1908–1951) študiral tehniko. Dveh študentov bi ne mogel vzdrževati. Po diplomi je opravil hidroletalski tečaj. Pod bratovim vplivom je prebiral marksistično literaturo.⁸ Študiral je še pravo v Ljubljani od 1931 do 1934 in opravil tri letnike. Januarja 1939 se je vpisal v tretji semester prava v Beogradu in tu končal prvi letnik (Marinac, 2009, 22–36, 47, 49, 58).

⁷ Vprašanje je, ali so mu priznali delovno dobo pred II. svetovno vojno in čas v partizanih, ki so ga nekaterim obračunali z dvojnimi leti. Gotovo mu v delovno dobo niso šteli let v zaporu. Konte je delal do svojega 70. leta, kar pomeni še 25 let po izpustitvi.

⁸ Brat je bil od 1934 do 1939 »zaradi komunistične dejavnosti zaprt v kaznilnici Sremska Mitrovica« (Marinac, 2009, 60).

Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije se je vrnil v Ljubljano in se preko dr. Vita Kraigherja povezal z OF, raznašal *Slovenskega poročevalca*, lepil letake v italijanščini ter se sestajal z Borisom Ziherlom in Alešem Beblerjem. Kot mnoge častnike so ga Italijani marca 1942 aretirali in odpeljali v Gonars, od tam pa v taborišče v Padovo. Po kapitulaciji Italije so zapornike poslali v Dachau, vendar do tja niso prišli, ker so Američani zbombardirali progo. Vlak je zavil proti Zagrebu. Tu se je srečal z bratom in se z njim priključil *Zagorskemu odredu* Franje Tuđmana. S skupino letalcev je preko Senja in Barija odšel v Libijo k britanskemu letalstvu *Royal Air Force* (RAF).⁹ Dne 2. 10. 1944 so letalci NOVJ v okviru RAF dobili povelje, naj takoj odidejo. Odšli so na Vis, kjer je njegova eskadrilja dobila ukaz, naj poleti v Zemun. Postal je predavatelj teoretične navigacije na tamkajšnji letalski šoli. Tu je dočakal konec vojne (prav tam, 60–76).

Julija 1946 so Konteja »kot člana jugoslovanske vojaške komisije in strokovnjaka za mornarico poslali na mirovno konferenco v Parizu«. Njegova naloga je bila najti », [...] način, kako Italijanom preprečiti, da v prihodnje ne bi mogli bombardirati Jugoslavije. *V roke sem vzel mirovne pogodbe iz obdobja po I. svetovni vojni in prišel do zamisli, da bi Italiji prepovedali bombardersko aviacijo, ki jo lahko uporabijo za osvajanje tujih ozemelj. Dovolili bi jim lovsko aviacijo, ki je namenjena obrambi.* Glavno besedo pri vojaških zadevah je imel v Parizu dr. Aleš Bebler, ki je odlično govoril francosko in je imel na konferenci velik ugled. Tako smo z našim predlogom uspeli« (prav tam, 77–78; poudarila avt.).

Ivan Konte, načelnik obveščevalnega oddelka *Komande jugoslovanskega vojnega letalstva*, je bil nekajkrat poslan v tujino, 1945 v Sofijo, 1947 v Albanijo, 1948 v Prago. Ob vrnitvi je bila *Resolucija IB* že objavljena. Izvedel je, da se je brat, ki je

⁹ Tu je dobival celo plačo.

bil po vojni direktor rudnika Raša in vodja oddelka za rudarstvo na ministrstvu za industrijo, na partijskem sestanku opredelil v korist IB. Suspendirali so ga in zaprli.¹⁰ Na partijskem sestanku *Komande jugoslovanskega vojnega letalstva* v Zemunu so od Ivana zahtevali, naj obsodi »brata, Stalina in resolucijo. Trdil sem, da se ne strinjam z idejami mojega brata, ampak ga branim, ker vem, kakšen komunist in idealist je bil [...]« (prav tam, 79). Ivana Konteja, polkovnika JLA, so aretirali takoj po partijskem sestanku 22. 8. 1948. Ko so ga zaprli, je tehtal 70 kg in bil zdrav, po prestanih dveh samicah in še pred obsodbo je tehtal 47 kg (prav tam, 85). Obsojen je bil na osem let strogega zapor, ki ga je začel prestajati v kazenskem zaporu na Sv. Grgrju. »Vrhunec cinizma in humanosti [...] sta bila skrb partije za telesno higieno in kulturno delo. Ko smo prišli na otok, se nismo umivali. Konec marca pa je sobni starešina ukazal, naj se gremo kopat [...]. Burja je pihala, sonce je sijalo, vendar ni bilo toplo [...]. Morali smo se sleči in skočiti v ledeno mrzlo morje. Potem pa nas niso pustili ven [...]. V zaporih smo bili razen sistematičnemu mučenju izpostavljeni tudi pranju možganov. Želeli so nas razčlovečiti in spremeniti v pretepače in vohune sojetnikov. Vsakodnevni stres so pripeljali do skoraj popolnega zloma mojega živčnega sistema« (prav tam, 86–87).

Leta 1954 so Konteja, ki je bil 7. 4. 1949 na vojaškem sodišču v Beogradu s sodbo št. 440/48 zaradi agitacije in propagande obsojen, »pomilostili in oprostili nadaljnjega prestajanja kazni« (prav tam, 82). Ob izpustitvi je imel tuberkulozo ledvic in pljuč (prav tam, 89). Odšel je v Ljubljano, kjer je žena z otrokoma po moževi aretaciji živela pri tašči. Otrok ni poznal in otroka ne njega.

10 Brez sojenja so ga poslali v Glavnjačo in na Goli otok. Umrl je 1951 na »prostosti«, v času, ko je bil Ivan zaprt.

Po upokojitvi

S Kontejem se nisva poznala. Kljub temu mi je, asistentki, konec osemdesetih let 20. st. telefoniral na FF. Povedal je, da ima na Reki dobrega prijatelja, ki ima vnukinjo, dijakinjo srednje gostinske šole, ki se hoče pri nas vpisati na študij germanistike in anglistike. Da jo je pripravljaj na sprejemne izpite in da zagotavlja, da dobro zna in da bo izpit uspešno opravila. Za primer, da *ne bi bila sprejeta*, me prosi, naj to uredim. Ostala sem brez besed. Na srečo se je izkazalo, da je bil Kontejev klic odveč. Rečanka je bila odlično pripravljena. Po uspehu na sprejemnih izpiti je bila na anglistiki na 2., na germanistiki na 3. mestu. Konte je leta 1992 sodeloval v TV oddaji o Golem otoku. Ko sem ga potem srečala, sem ga ustavila, se predstavila in zahvalila za to, kar je povedal. Rekel je, da je bila družina proti, da se javno izpostavi. Ob naslednjem naključnem srečanju je povedal, da se je po izpustitvi z Golega eno leto zdravil in da mu je takrat najbolj pomagal zdravnik. Ko je bil znova pri močeh, ga je vprašal, kaj bo počel v življenju. Odgovoril je, da je mornariški oficir in letalec. Zdravnik je odvrnil, da v tem poklicu zanj ni prihodnosti. Po pogovoru mu je svetoval, naj se vpiše na študij nemščine in angleščine.

Med najinim predzadnjim srečanjem, na cesti pod Slavijo, mi je najprej čestital k poroki in doktoratu. Mojemu začudenju se je nasmehnil. Povedal je, da je po nasvetu dobrega prijatelja, ki je ves čas delal v Slaviji ter bil *ves čas* njegov dober prijatelj, da pa takšnih ni bilo veliko, sprožil sodni postopek za rehabilitacijo svojega dobrega imena. Ker da mu je prijatelj povedal, da v Slaviji hranijo njegov dosje. Ravno tiste dni, ko sva se srečala, je od sodišča dobil dopis s pozivom, naj *dokaže*, da je bil na Golem otoku. Takrat je še rekel, da je kljub vsem grozotam, ki jih je doživel, ostal levičar. In da ga tudi v novi državi notranja služba nadzira. Da je bila v njegovem stanovanju in pustila sledi. Prepričan je bil, da

namenoma. Res, da je star, je pripomnil, ampak sledi da še vedno zna brati.

Ko sva se srečala zadnjič, je nasmejeno odzdravil in me vprašal, kdo sem. Da vidi samo še obris, je rekel.

Ivan Konte je preстал zapore v Beogradu (1 mesec samice), Stari Gradiški (6 mesecev samice), na Sv. Grgurju in v Bileći. Vendar je tu že smel, podobno kot Ljubo Sirc v nekem drugem zaporu, prevajati. In celo poučevati. Zaprt je bil šest let in tri mesece. Svojo rehabilitacijo je dosegel s tožbo (prav tam, 82). Umrli je 11. 1. 2008. Tistega dne je dopolnil 98 let.

Namesto sklepa

Leta 2019 smo se spominjali 70-letnice privedbe prvih zapornikov na Goli otok. In se pri tem kot nekdani dvakratni zapornik Andrej Aplenc spraševali: »Zakaj nimamo operativnega zakona o popravi krivic? Zakaj državna uprava [...] krši ustavo? Zakaj morajo zaporniki z Golega otoka tožiti lastno državo, da uveljavljajo svoje ustavne pravice? Zato, da imamo kvazipravno državo in obenem ohranjamo polno pravno in moralno integriteto prejšnjega režima?« (Aplenc, 1998, 158).

Sprašujemo se, zakaj nismo v 29 letih nove države zakonsko uredili politično motiviranih aktov revolucionarne oblasti propadle države. Aplenc meni, da zato, ker je »[...] uradno obveljalo stališče dr. Bavcona, da so bili vsi ti politično motivirani sodni akti ‚sodne zmote‘. To stališče pravno velja še danes in je podlaga tezi o popolni pravni kontinuiteti s prejšnjim režimom, kar seveda daje prejšnjemu režimu popolno pravno legitimiteto, saj se sodne zmote dogajajo povsod« (Aplenc, 1998, 155). Tako tudi na Golem otoku umrli zaporniki nimajo ne mrliškega lista ne groba, saj so bili, če sploh, pokopani neznano kje. Še več: Ker vlada »ne predlaga zakonodaje, ki bi pravne akte o pošiljanju ljudi na Goli otok *a priori* in brez sodnih postopkov

razveljavila [...], imamo Slovenci v svojem pravu v bistvu legalizirano koncentracijsko taborišče» (Aplenc, 1998, 156).

Žrtve političnih preganjanj lahko 29 let po razpadu Socialistične federativne republike Jugoslavije in ustanovitvi demokratične države Slovenije dosežejo rehabilitacijo svojega dobrega imena samo, če tožijo državo in pri tem uspejo. To sta storila Ivan Konte in Andrej Aplenc. Če se pa žrtve ali njihovi potomci ne lotijo pravdanja, ker so mnenja, da jim pravica do rehabilitacije po zakonih in mednarodnih deklaracijah, ki jih je njihova država podpisala, *avtomatično* pripada, ali pa jim kljub dolgoletnemu pravdanju ne uspe dokazati, kje so bili in kaj se jim je tam dogajalo, ostajajo na istem, kot so bili v socialistični Jugoslaviji, ki je bila po svojem samorazumevanju in po izjavah njenih politikov država po meri človeka. Naj bo dovoljeno vprašati: Kakšna država? Kakšna mera? Kakšen človek?

BIBLIOGRAFIJA

- Aplenc, A. (1998). »Goli otok nekdanj in sedaj«. V: *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. (ur. D. Jančar). Ljubljana: Nova revija. Str. 150–159.
- Gabrič, A. (1993). »Informbirojevstvo na Slovenskem«. *Pri-spevki za novejšo zgodovino*, 33, 1/2, str. 163–175.
- Hofman, B. (1981). *Noč do jutra*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Horvat, M. (2010). »Radovan Hrast, partizan in zapornik na Golem otoku«. *Mladina*, 1. april 2010. Dostopno na: <http://www.mladina.si/50175/radovan-hrast-partizan-in-zapornik-na-golem-otoku/> (8. 4. 2018).
- Hrast, R. (1991). *Čas, ki ga ni: preprosta povest o človekovi usodi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Jančar, D. (2002). *Brioni. Eseji in drugi zapisi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Jančar, D. (2002). *Brioni und andere Essays*. Bozen: Folio Verlag.
- Jančar, D. (ur., 1998). *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*. Ljubljana: Nova revija.
- Jezernik, B. (1994). *Non cogito ergo sum: Arheologija neke šale*. Ljubljana: Borec.
- Jezernik, B. (2013). *Goli otok – Titov gulag*. Ljubljana: Modrijan.
- Jezeršek - Sokol, J. (1989). *Arhipelag Goli: Moja zadnja komandantska potovanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Konte, I.: Zbornik ob 80-letnici Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1919–1999. Dostopno na: <http://slovlit.ff.uni-lj.si/hp/ff/zbornik/o/KONTE.html> (17. 1. 2020).

- Marinac, B. (2009). *Med valovi in oblaki: Iz spominov mornariškega častnika, hidroletalca in profesorja Ivana Konteja*. Piran: Pomorski muzej Sergej Mašera.
- Mihailović, D. V: Biografija.Org. Dostopno na: <https://www.biografija.org/knjizevnost/dragoslav-mihailovic/> (17. 1. 2020).
- Miladinović Zalaznik, M. (2004). »Korespondenca s Heinrichom Böllom«. V: *Krogi navznoter. Krogi navzven. Kocbekov zbornik*. (ur. N. Grafenauer). Ljubljana: Nova revija. Str. 307–323.
- Omerza, I., Pezdir, R. (2018). *Kriminalni temelji teritorialne obrambe in NLB*. Ljubljana: Podjetniška analitika, Rado Pezdir s. p.
- Schnitzler, A. (1995). *Poročnik Gustl. Gospodična Else*. Ljubljana: Nova revija.

BOŽIDAR JEZERNIK

Golootoška šola delavskega samoupravljanja

Izvleček: Članek obravnava prevzem oblasti v Jugoslaviji s strani Komunistične partije, ki je zlasti od leta 1944 potekal v skladu s kominternovskimi učbeniki o socialistični revoluciji in diktaturi proletariata. Vodstvo KPJ se je ponašalo s svojo doslednostjo in pravovernostjo pri uresničevanju leninistične teorije vse do preloma z Moskvo, do katerega je prišlo leta 1948. Neposredno po izbruhu spora je vodstvo KPJ sicer še vedno izkazovalo svojo pravovernost, po 5. kongresu KPJ (21.–28. julija 1948) pa je začelo tako v teoriji kot v praksi iskati »jugoslovansko pot« v socializmu. Osrednjo vlogo v tem procesu je dobilo delavsko samoupravljanje, ki pa je bilo v praksi preizkušeno in razvito na deloviščih za družbeno koristno delo, na katerih so »prevzgjali« tako imenovane »informbirojevce«.

Ključne besede: delavsko samoupravljanje, Goli otok, Informbiro, socialistična revolucija, titoizem

Narodni heroji čistijo državo

Po Marxovem in Engelsovem nauku, je Lenin zapisal v svojem spisu o državi in revoluciji, more buržoazno državo odpraviti in njeno mesto zavzeti proletarska država samo s pomočjo nasilne revolucije (Lenin, 1934, 21–22). Rezultate revolucije pa more obraniti edinole diktatura proletariata, ki vsaj začasno prinese s seboj tudi celo vrsto omejitev svoboščin zoper zatiralce, izkoriščevalce, kapitaliste. »Mi jih moramo zatreti,« je zatrjeval Lenin, »da osvobodimo človeštvo meznega suženjstva; njihov odpor moramo nasilno zlomiti. Kjer je zatiranje, pa je seveda nasilje, ni svobode ni demokracije« (Lenin, 1934, 84).

Komunistična partija Jugoslavije je bila ustanovljena aprila 1919 in je že na ustanovnem kongresu pristopila h Komunistični internacionali. S tem je sprejela program nasilnega rušenja kapitalizma v Jugoslaviji. Revolucionarno rušenje kapitalizma je bilo zamišljeno kot »bliskovita razredna vojna proletariata proti buržoaziji«, v kateri bi razbili njeno državo in izvedli ekspropriacijo ekspropriatorjev in vzpostavili sovjetsko oblast (Bilandžić, 1985, 28).

Vendar je možnost za izvedbo revolucije dejansko odprla šele druga svetovna vojna, ko je KPJ organizirala odporniško gibanje. To je storila šele po nacističnem napadu na Sovjetsko zvezo, kar dovolj jasno kaže, da je tedaj za jugoslovanske komuniste lojalnost do prve dežele socializma imela prednost pred lojalnostjo do skupne države Jugoslovanov (Bakić, 2011, 48). Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja od vsega začetka niti ni skrivalo svojega pravega smotra: izvedbo socialistične revolucije. Z ustanovitvijo Prve proletarske brigade, 22. decembra 1941, se je to tudi nazorno pokazalo. Njeno ime, še bolj pa rdeča peterokraka zvezda s srpom in kladivom, je jasno kazalo, da je njena prava naloga socialna revolucija (glej npr. Adamic, 1952, 450).

Zaradi »boljševiziranja«¹ jugoslovanskega odpora proti okupatorju je bil nezadovoljen sam Stalin, ki je že kmalu po začetku oboroženega odpora vodstvo KPJ opozarjal, da je najpomembnejši boj proti agresorjem, in to brez ideoloških izključevanj. Po ustanovitvi proletarske brigade je Stalin 5. marca 1942 vodstvu KPJ poslal telegram z izrazi svojega nezadovoljstva, češ da je bila tedaj »osnovna in neposredna naloga v tem, da se zedinijo vsi antihitlerjanski elementi, da se uniči okupatorje in izbojuje nacionalna osvoboditev«² (Dedijer, 1979, III, 26; glej tudi Adamic, 1952, 474–475). Nekdo v Moskvi pa je menda rekel: »Jugoslovani so nam zarinili nož v hrbet«³ (Adamic, 1952, 450).

Nekaj mesecev kasneje je med vodstvom KPJ, ki je vztrajalo pri svojih revolucionarnih težnjah, in Stalinom prišlo do

resnega spora. Stalin je namreč zahteval, naj se sporazumejejo z londonsko vlado in kraljem Petrom II. o delitvi oblasti, kar je bilo za vodstvo KPJ popolnoma nesprejemljivo (Kardelj, 1980, 45). Politbiro CK KPJ je v Jajcu, novembra 1943, razpravljal o tem, ali naj obvesti Stalina, da bodo oblikovali začasno vlado in kraljevski vladi v Londonu vzeli pravico do predstavljanja Jugoslavije v svetu, kralju Petru II. pa prepovedali vrnitev v državo. Glede na izkušnjo s prvega zasedanja Avnoja, ko je Moskva prepovedala oblikovanje partizanske vlade, je Politbiro sprejel odločitev, da pošljejo v Moskvo zgolj posplošeno informacijo brez detajlov. Ko so bile odločitve drugega zasedanja Avnoja javno objavljene, jih je Stalin ocenil kot »udarec ZSSR z nožem v hrbet« (Marović, 1985, 36). Zato je v pismu, naslovljenem na vodstvo KPJ, zahteval, da se komunisti uprejo Titovim ambicijam, da bi postal predsednik Avnoja ali vlade, ker bi na Zahodu to interpretirali, da »pri vas komunisti izvajajo revolucijo in da se boj ne vrši na podlagi patriotizma« (Marović, 1985, 35).

Stalinova šola marksizma-leninizma

Prevzem oblasti v državi po koncu druge svetovne vojne je Komunistična partija Jugoslavije izpeljala povsem v skladu z učbeniki marksizma-leninizma iz sovjetskih partijskih šol za vzpostavljanje diktature proletariata. Vodstvo KPJ, izobraženo na visokih šolah za komunistične kadre v Moskvi, je bilo po navedbah Edvarda Kardelja »prežeto z duhom marksizma-leninizma« (Kardelj, 1948, 5). Zato ni slučaj, da so v Črni gori po drugi svetovni vojni peli:

Mi imamo tri narodna sina,
 Enver Hodžu, Tita i Staljina;
 Ceo narod za Staljina pita,
 Jer je Staljin školovao Tita;
 Školov'o ga dugi niz godina,
 Teorijom Marksa i Lenjina (Bakić, 2008, 142).

V tem duhu je bila oblikovana tudi država, vzpostavljena po koncu druge svetovne vojne, katere deklarirani cilj je bil sprememba režima in vzpostavitev diktature proletariata. Pri tem je učenec v marsičem presegel učitelja. Orodje terorja je bila politična policija, imenovana Oddelek za zaščito naroda (Ozna), osnovana maja 1944, leta 1948 preimenovana v Upravo državne varnosti (srbohrvaško Uprava državne bezbednosti, s kratko Udba). Oblikovana je bila povsem po sovjetskem zgledu, njeno delovanje je temeljilo na principu splošnega sumničenja in nezaupanja, pred katerim niso bili varni niti družinski odnosi (Adamic, 1952, 463; Zilliacus, 1952, 244). Njeno učinkovitost je krepila široka mreža prostovoljnih pomagačev, pridobljenih na najrazličnejše načine. Morda še pomembnejša pa je bila mreža budnih članov partijskih celic, ki je prekrila celotno državo in je segla do najmanjših vasi. Ena glavnih točk razprav na sestankih partijskih celic so namreč bili sosedi: kdo je podpiral novo oblast in od koga so slišali kake kritične ali sovražne pripombe (Halperin, 1958, 29). Na ta način vzpostavljena diktatura proletariata je novoosvojeni državi dala pečat policijske države, v kateri je imela odločilno besedo Partija (Hoffman in Neal, 1962, 81). Po zapažanjih švicarskega zgodovinarja in dopisnika *Neuen Zürcher Zeitung* iz Beograda Ernsta Halperina se je med ljudmi veselje zaradi zmage partizanov kmalu spremenilo v splošen in močan strah, pozneje tudi v tiho sovraštvo (Halperin, 1958, 29).

Obračun z okupatorjem in domačimi sodelavci

Prva prioriteta na seznamu vodij revolucije je bil obračun z okupatorjem in njegovimi domačimi sodelavci. V svojem prvem govoru v osvobojenem Beogradu konec meseca oktobra 1944 je maršal Tito dejal, da herojski partizani skupaj s svojimi zavezniki gonijo sovražnika v njegovo »jazbino«, da tam pokončajo »zmaja, ki si je hotel pokoriti vse človeštvo« (Nepodpisano, 1944, 1). Kmalu za tem je pesnik in esejist Mario Ristić v uvodniku *Politike* objavil svoje razmišljanje o dobrem in zlu. Po Ristićevem mnenju še nikoli v zgodovini dobro in zlo, svetloba in tema, nista bila tako neposredno, tako jasno in tako popolno ločena, kakor se je to pokazalo ob koncu vojne: vse, kar je bilo v narodu črnega in odvratnega, naj bi bilo postavljeno na eno stran, na drugo pa vse, kar je bilo svetlega in vzvišenega. Zatrdil je, da bo zdaj »naša sveta dolžnost« storiti vse, da bi »krivce, izdajalce in razbojnike, krvnike lastnega naroda, zadela – edina pravična – neusmiljena kazen«. Šele na ta način naj bi si preživeli zaslužili svobodo, za katero so mnogi pojoč umirali (Ristić, 1944, 1).

Po dolgi in krvavi vojni in ustrezni propagandni pripravi je javnost v veliki večini sprejela nujnost neusmiljenega kaznovanja vseh »krivcev« za dolgoletno trpljenje in pomanjkanje. Poveljnik Udbe in minister za notranje zadeve Aleksandar Ranković - Marko dejansko ni izgubljal časa, temveč je začel izvajati množične likvidacije pripadnikov kvizlinških in »kotrarevolucionarnih« oboroženih enot. »Kdor je nasprotnik socializma, je sovražnik,« naj bi rekel Ranković, »in treba ga je onemogočiti« (Archer, 1968, 122). Likvidacije kolaborantov po koncu dolge in krvave vojne so imele široko podporo, imprimatur so dobile tudi od konference na Jalti. Odprto je ostalo le vprašanje, kdo je (bil) kolaborant? V režimu diktature proletariata to niso bili samo tisti, ki so aktivno pomagali okupatorjem, temveč je to lahko bil kdor koli, ki mu režim ni bil naklonjen in se ni aktivno

boril na partizanski strani (Hoffman in Neal, 1962, 91). Železna pest maščevanja je z vso silo udarila po tisočih in tisočih.

Po zapažanjih ekonomskega analitika pri ameriški ambasadi v Beogradu v letih 1944 in 1945, zadolženega za »ekonomske analize«, Erica Pridonoffa, so se voditelji diktature proletariata obnašali kot morilci, ob tem pa so se počutili pravični kot duhovniki. Zato je človeško življenje tudi bilo tako poceni (Pridonoff, 1955, 141). Oblasti niso niti zanikale množičnih likvidacij, Tito sam jih je v začetku julija 1945 v svojem pozdravnem govoru na prvem sindikalnem kongresu zgolj označil kot »nujne«. Takrat je med drugim tudi dejal:

Prej bi nam lahko očitali, da smo preblagi, kot pa oponašali, da smo strogi. (Tako je!) Prepričan sem, da mislite, da smo preblagi, ker gledate z očmi, kako bi moralo biti in kako ne. So pa tudi taki, ki nam vsak dan oporekajo, da smo preveč strogi, da bi morali biti popustljivejši, dati vso svobodo, da vsak dela, kar hoče, ne pa sklicevati sestankov. Vidite, ti ljudje nam oponašajo, da smo prestrogi, da je preveč aretiranih in strogo kaznovanih. Ne vprašajo pa se, zakaj je to potrebno in zakaj je bil nekdo na smrt obsojen, ampak samo sprašujejo, zakaj je toliko obsojenih (Nepodpisano, 1945, 1).

Tako postopanje ni bilo posledica opitosti od zmage, niti ni bil obračun s kolaboranti cilj sam po sebi. Nasprotno, režim je s slednjimi znal ravnati tudi v žametnih rokavicah, če je menil, da bi mu lahko koristili (glej npr. Kardelj, 1945, 21; Adamic, 1952, 190). Ernst Halperin je ocenjeval, da je zadnje leto vojne – mor da pa že od 1943 dalje – velika večina prebivalcev Jugoslavije nedvomno bila na strani partizanov. Niso imeli jasne slike o novem redu, ki ga je prinašala revolucija, a upali so, da bo življenje lepše in boljše, kot je bilo pred vojno. Toda ko je novi red postal stvarnost, ni prinesel zlate dobe obče blaginje in sloge, o čemer so ljudje sanjarili, temveč je nastopila vladavina terorja. Najprej so bili na udaru tisti, ki so kolaborirali z okupatorji;

definicija kolaboranta je bila dovolj odprta, da je zajela vsakega tovarnarja ali poslovneža. Že kmalu so prišli na vrsto vsi, ki so jih obtoževali stikov s kolaborantskimi silami; za obtožbo je zadoščalo že, če je kdo imel prijatelja, ki je tako ali drugače sodeloval z domobranci, četniki in drugimi. Skratka, seznam kaznivih dejanj je bil tako obširen, da je lahko zajel tako rekoč vsakogar, ki vojne ni preživel kot partizan ali kot član katere izmed ilegalnih komunističnih celic (Halperin, 1958, 28).

Leta 1946 je bil v Beogradu izpeljan sodni proces zoper generala Dragoljuba (Dražo) Mihailovića, organizatorja četnikov, prvih jugoslovanskih gverilskih enot za boj proti okupatorjem, sicer »Titovega najresnejšega tekmeca« (Bilainkin, 1949, 13). General Mihailović je bil simbol (srbskega) odpora proti komunizmu, zato sodni proces zoper njega in njegova likvidacija nista bila zgolj obračun z njim kot posameznikom, temveč je šlo za obračun z duhom antikomunizma med (srbskim) narodom. V sodni postopek so bili vpleteni ministri jugoslovanske vlade v izgnanstvu v Londonu in vsi srbski ministri, člani jugoslovanskih vlad v letih pred drugo svetovno vojno, bodisi kot obtoženci bodisi kot priče; vsi so bili žrtve »intenzivne kampanje političnega obrekovanja« (Pridonoff, 1955, 234).

Procesu proti Mihailoviću so po vsej državi sledili sodni procesi proti voditeljem politične opozicije in proti pravoslavni in katoliški cerkvi, katerih očitni cilj je bil zmanjšati vpliv meščanskih strank in obeh cerkva (Korbel, 1951, 161; Hoffman in Neal, 1962, 92–93). Jeseni 1946 je bil aretiran zagrebški nadškof Alojzije Stepinac in več visokih cerkvenih dostojanstvenikov. Nadškof je bil obtožen, da je podpiral ustaški režim Anteja Pavelića in sile osi, da je aktivno sodeloval z ustaši in celo predsedoval odboru za prisilno spreobračanje pravoslavnih Srbov v rimokatoliško vero. Sodišče ga je spoznalo za krivega in obsodilo na šestnajst let zapor. Podobno kot proces zoper Mihailovića je bil tudi proces zoper Stepinca bolj politični obračun z njim in katoliško cerkvijo kot sodni proces (Adamic, 1952,

208; Hoffman in Neal, 1962, 94). Po vseh teh procesih je bilo vsakomur jasno, da »diktatura proletariata« ne trpi kritike in da lahko že najmanjša kritična pripomba sproži hude posledice (Henderson, 1953, 5).

Diktatura proletariata je med prebivalstvom vzbudila splošen strah pred mučenjem in neupravičenim preganjanjem. Eric Pridonoff se je spominjal, da je državljane Jugoslavije, tako komuniste kot nekomuniste ali protikomuniste, povezovala ena sama vez, globok občutek negotovosti. Sam je to stanje poimenoval »enotnost v strahu«. Na ta način vzpostavljena vez je bila, po Pridonoffu, tudi najpomembnejši »vir moči totalitarnega režima« (Pridonoff, 1955, 148). Pridonoff se ni spominjal, da bi kdaj slišal javno izraženo filozofijo te politike, a je bil prepričan, da ni šlo zgolj za maksimo *deli in vladaj*, pač pa bolj za »poe-notenje preko atomizacije« in vsesplošen strah. Vendar, kot je dodal, strah v srcih žrtev ni ublažil strahu v srcih oblastnikov (Pridonoff, 1955, 149).

»Stalin-Tito!«

V dneh od 21. do 28. julija 1948 je v Beogradu potekal Peti kongres KPJ, prvi v državi po skoraj treh desetletjih.¹ Kongres so priredili, ker je Stalin očital Josipu Brozu, da vlada ob pomoči Politbiroja in Centralnega komiteja, v katerem niso imeli večine izvoljeni člani, temveč tisti, ki jih je kooptiral Broz sam po svoji presoji; da v KPJ ni notranje demokracije, da ni kritike in samokritike; da je partijski sekretar za kadre minister za državne varnosti, to je, da so partijski kadri pod njegovim nadzorom. Po teoriji marksizma-leninizma je Partija dolžna kontrolirati vse državne organe, tako tudi ministrstvo za državno varnost, v Jugoslaviji pa je ravno obrnjeno, ker v bistvu ministrstvo dr-

¹ Prvi kongres KPJ je zasedal v Beogradu leta 1919, drugi v Vukovarju leta 1920, tretji na Dunaju leta 1926, četrti pa v Dresdenu leta 1928.

žavne varnosti kontrolira Partijo (Kardelj, 1980, 216). Tito je hotel Stalinu izbiti iz rok tudi ta adut: Peti kongres je začel zasedati 21. julija 1948, le slab mesec dni po objavi Resolucije Informbiroja (Marović, 1985, 75). Na kongresu je Tito še vedno obljubljal »neomajno zvestobo nauku Marxa-Engelsa-Lenina-Stalina« in zagotavljal, da bo KPJ to dokazala s svojim delom (Nepodpisano, 1948a, 5; Dedijer, 1979, I, 376). Na odru za delovnim predsedstvom je ves čas kongresa stal Stalinov kip, sam Tito je zaključil svoj uvodni referat z vzklikom »Živel tovariš Stalin!« (Marović, 1985, 76). Kot so zabeležili tuji opazovalci, so Titov govor na Petem kongresu KPJ delegati pospremili z navdušenim vzklikanjem: »Stalin-Tito!« (Armstrong, 1951, 103; Maclean, 1957, 392). Pred Drugim kongresom Komunistične partije Srbije v začetku leta 1949, piše Louis Adamič, je bilo mogoče še v vsaki četrti, peti izložbi v Beogradu videti Titovo sliko, občasno ob strani Lenina ali Stalina. Nekaj mesecev pozneje Stalinove podobe ni bilo videti nikjer več (Adamic, 1952, 37).

Čistke prokominformovskih elementov so se začele izvajati že deset dni, preden je karkoli pricurljalo v javnost (Yindrich, 1950, 113). Pa še potem, ko je spor prišel v javnost, je Tito javno izražal svojo lojalnost Sovjetski zvezi in vse omembe Sovjetske zveze v jugoslovanskem tisku so bile kar se da prijateljske. Tako je bilo v javnosti vse do 8. septembra 1948, ko je moskovska *Pravda* v uvodnem članku napadla »Titovo kliko«, ki naj bi predstavljala zgolj manjšino znotraj KPJ, katere položaj naj ne bi temeljil na zaupanju stranke, ampak na policijskem strahovanju (Bilainkin, 1949, 216–217; Yindrich, 1950, 116; Girenko, 1991, 142). Jugoslovanski odgovor je sledil šele konec meseca septembra 1948, ko so na skupni seji vlade in Narodne skupščine z aklamacijo sprejeli Resolucijo o Informbiroju. Na skupni seji je predlagatelj resolucije Petar Stambolić, med drugim, dejal, da ta organ ne more ostati ravnodušen do neresničnih in klevetaških napadov »na našo deželo, našo državo in njeno zakonito vlado«. Čeprav ta gonja poteka pod krinko kri-

tike manjše skupine ljudi, je to »objektivno napad na vso našo deželo in njen razvoj in je dejansko nemogoče ločiti naše politično in državno vodstvo od ljudstva, ker ono oziroma Vlada FLRJ, ki jo je ta Dom izbral in postavil, vodi takšno zunanjo in notranjo politiko, kot ustreza interesom naših delovnih množic in naše dežele, kakor tudi interesom svetovnega demokratskega reda« (Nepodpisano, 1948b, 1).

Revolucionarni obračun s (potencialnimi) vojaškimi in političnimi nasprotniki je bil opravljen, a diktatura proletariata še ni v celoti onemogočila vsakršne opozicije. Namreč, bolj je vodstvo KPJ utrjevalo svojo monopolno oblast, večjo težo je dobivala notranja opozicija. Ta nevarnost je postala še zlasti akutna po objavi Resolucije Informbiroja in režim se je odločil z njo neusmiljeno obračunati. Tudi to pot so strele najprej udarile v vrhove. Prvi žrtvi sta postala zvezna ministra za industrijo in finance, Andrija Hebrang in Sretan Žujović; slednji je bil med vojno namestnik Tita kot vrhovnega poveljnika (Bilainkin, 1949, 210–211; Maclean, 1957, 393; Hoffman in Neal, 1962, 119; Kardelj, 1980, 129). Odločitev o aretaciji Hebranga in Žujovića je Tito sprejel na svojo roko; Centralni komite o njej ni razpravljal (Djilas, 1981, 73; Marović, 1985, 87).²

Sledila je nova serija množičnih aretacij, obsodb in deportacij. Navodila za tako poostreno »budnost« so prišla z najvišjega vrha. Sam Josip Broz - Tito je rekel, da je treba zapreti vse sumljive, češ da je »bolje, da je tudi nekaj nedolžnih ljudi v zaporu kot en krivec na svobodi« (Kovačević in Rastoder, 1989, št. 49). Kdor ni bil v celoti za oblast, kdor je imel

2 »Res, to je bil okrnjen CK – CK, izbran 1940. leta na Peti partijski konferenci,« se je spominjal Milovan Djilas, »ki se v plenumu ni sestal niti enkrat: prvič se je sestal konec marca 1948. leta zaradi odgovora na kritično pismo Molotova in Stalina [...]. Tito zdaj navaja, v opombah za svoja *Dela*, da se Plenum CK ni mogel sestati zaradi vojnih razmer. Nesmisel! V treh povojnih letih!« (Djilas, 1981, 73).

kakršne koli zadržke do nje ali je bil celo proti njej, je bil sovražnik, ki ga je bilo treba onemogočiti. V obdobju od objave Resolucije Informbiroja, 28. junija 1948, do leta 1963 so organi za notranje zadeve v Jugoslaviji evidentirali kar 55.663 oseb, ki so menda na različne načine podpirale akcijo Moskve in vzhodnega bloka proti KPJ. Med njimi je bilo 21.880 udeležencev NOB, 4153 pripadnikov JLA, 1673 nosilcev Partizanske spomenice 1941, 2616 članov raznih vodstev KPJ, 1722 pripadnikov organov za notranje zadeve, 4008 študentov, 5081 dijakov in 5626 kmetov (Marković, 1990, 23). To je pomenilo, da je Udba dobila veliko in zahtevno nalogo. Kot je Moša Pijade povedal poslancu britanske laburistične stranke Konniju Zilliacusu, je vodstvo KPJ leta in leta vadilo člane Partije v rigidni pravovernosti v odnosu do Moskve. Poslej pa so imeli velikanske težave s tem, da so jih učili misliti s svojo glavo (Zilliacus, 1952, 248). To je pomenilo, da so goreče podpirali stališče vodstva Partije; ameriška raziskovalca komunizma Alexander Dallin in George Breslauer sta ta odnos poimenovala »strast do enoglasja«. Šlo naj bi za zaverovanost v pravilnost izključno enega samega prepričanja, ki ga je moč udejanjati edinole s popolno poslušnostjo (monolitnemu) partijskemu vodstvu. V praksi je to pomenilo, da so si prizadevali za popoln nadzor nad vedenjem državljanov, in sicer v takem režimu, ki ljudem ni dopuščal nobene druge možnosti, kot da so se mu podrejali (Dallin in Breslauer, 1970, 25–26).

V letih pred sprejemom Resolucije Informbiroja je bila Jugoslavija že zgledna policijska država, medtem ko je Udba že v času neposredno po vojni uživala ugled institucije, ki je iznad zakona, ki je z razlogom ali brez, množično in brutalno, odvezemala svobodo ljudem in jih zapirala. V tistem obdobju je ta politična policija že najmanjše prekrške tolmačila kot politične zločine, se vpletala v delovanje vlade in upravljala gospodarstvo, ustrahovala uradnike in navadne državljane. Za povrh je bil ves legalni sistem, vključno s sodniki in javnimi tožilci, sestavni del policijskega terorja in se ni ubadal z varovanjem

posameznikovih pravic. Široka mreža informatorjev je bila integralni del tega sistema (Hoffman in Neal, 1962, 385).

Titov režim je izhajal iz stališča, da so v zgodovini mlade revolucije, ki niso odločno obranile svojih začetnih dosežkov in obdržale oblasti, propadle ne le zaradi zunanje intervencije, temveč tudi zaradi notranje opozicije. Režim je ocenjeval, da je v strategiji blokade Jugoslavije, uvedeni s strani Moskve, prav notranja opozicija dobila zelo pomembno, če ne kar odločilno vlogo. Zato je partijski vrh hotel ta dejavnik izločiti iz igre, še preden bi se Stalinovi pristaši uspeli organizirati in pomagati Stalinu pri izvedbi prevrata v Jugoslaviji (Marković, 1990, 25). Jugoslovanska partija je bila »stalinistična v dobesednem pomenu«, to se pravi, prežeta z duhom samovoljnosti in prisilnosti, se je spominjal Djilas, in je že imela monopol nad oblastjo v državi: toleriranje, legaliziranje opozicije znotraj partije, ob agresivnem pritisku sovjetskega bloka, pa bi lahko privedlo do razpada partije in do prevlade prosovjetske struje. Težava diktatorskih, še zlasti pa totalitarnih oblasti je, da ne morejo dopustiti delovanja opozicije, ne da bi s tem ogrozile svoj obstoj (Djilas, 1981, 74). Zato je na grožnjo s strani Moskve Titov režim odgovoril na način, ki ga je najbolj obvladal, stalinistični, in nemudoma šel nad nasprotnike iz lastnih vrst, še preden so ti dejansko stopili na Stalinovo stran. Moč represivnega cunamija je bila tolikšna, da je mogočni val odnesel tudi nekatere nosilce režima, ki jih predstavniki partijskega vrha iz tega ali onega razloga niso marali. Tako je, denimo, na Golem otoku končalo veliko slovenskih komunistov izpred leta 1937, med drugimi Mirko Košir, Ludvik Mrzel, Cene Logar in Jože Jurančič; Košir je tam ostal za vedno (Jezernik, 2013, 64).

Ker so imeli opraviti s posebej nevarnim sovražnikom in ker je šlo za obrambo najsvetlejših ciljev, je cilj opravičeval vsakršna sredstva: »Oni«, nekdanji »mi«, so pripravljeni na vse. Pod geslom »Naša morala je interes proletarske revolucije« se lahko napravi napriča iz lastnega vnuka zase in za tiste, ki to

revolucijo gojijo in zalivajo» (Popović, 1988, 141). Zaradi te pretirane vneme so bili številni izmed nekdanjih žrtev prepričani, da »niti Hitler ni ravnal s svojimi sovražniki na tak način« (Markovski, 1984, 31).

Titoističen obračun s (potencialno) notranjo opozicijo je po svoji neusmiljenosti še najbolj spominjal na najgrši obraz stalinizma. Strah, ki je prežemal režim, je imel velikanske oči, zato je bila tudi budnost Udbe močno pretirana (Djilas, 1981, 76). Ko se je režim že konsolidiral, pa je Tito sam začel z veliko licemerja opozarjati na – pretirano budnost. Tako je v svojem predvolilnem govoru v Splitu v nedeljo, 5. marca 1950, med drugim dejal, da za »pretirano budnost« v Jugoslaviji ne sme biti prostora: »Tega ne bomo dovolili« (Broz, 1950, 18). Nato je zbrani množici nadrobno pojasnil razliko med sumničenjem in budnostjo ter kako je treba pravilno razumeti budnost:

Kaj pomeni budnost? Budnost nima nič skupnega z nezaupanjem in sumničenjem. Budnost je ena stvar, sumničenje pa druga. V socialistični družbi ima budnost vzgojni značaj. Budnost pomeni – gledati okoli sebe, motriti vse, videti vse, in tam, kjer se opazi napaka, pomagati ljudem, da jo popravijo. Budnost pomeni – biti pozoren na razsipanje z državno, ljudsko imovino (Broz, 1950, 18).

Tako velikanski in delikatni nalogi, kot je bila »budnost«, je mogla biti kos edinole Partija, ki je bila dosledno leninistična oziroma stalinistična. Kot je pojasnjeval Milovan Djilas, je bila kontrola nad partijo s pomočjo tajne policije, se pravi, komunistov s pomočjo njihovih strankarskih tovarišev, nesporno, izum Moskve, Lenina in Stalina; Tito in »titovci« so ga prevzeli od tam. A Djilas je bil prepričan, da bi do tega izuma prišlo tudi brez vloge Moskve. Partija je, zlasti po veličastni zmagi v vojni, v kratkem času dobila mnogo novih članov. Proces naglega porasta članstva pa je partijski vrh hotel obdržati pod kontrolo, kajti bali so se, da bi sama partija lahko postala plen in sredstvo

»kontrarevolucionarnih« in »tujih« struj. Takšne kontrole pa ni mogoče izvajati brez »neželenih«, negativnih posledic: »tajna policija postaja sredstvo vrha nad partijo – gospodar nad novimi gospodarji: vloga partije slabi, s tem pa tudi aktivnost in iniciativnost od spodaj« (Djilas, 1981, 63).

Slednjega so se dobro zavedali tudi sami nosilci režima. Djilas je Rankoviću, na primer, že pred Resolucijo Informbiroja omenil: »Zdaj mi s Stalinovimi pristaši postopamo, kot je on s svojimi nasprotniki!« Nakar mu je Ranković, vidno obupan, odvrnil: »Ne govori mi tega! Ne govori mi tega!« (Djilas, 1981, 74; 1985, 237).

Obračun z notranjo opozicijo

Odločitev o taborišču za prosovjetske komuniste je jeseni 1948 sprejel Tito sam. Ni se posvetoval ne s CK, ne s Politbirojem, niti ne s sekretarji CK. Za odločitev je, denimo, Milovan Djilas, poleg Kardelja in Rankovića tedaj eden od sekretarjev CK, izvedel v Črni gori, kjer mu je član CK Črne gore Andro Mugoša povedal, da so dobili ukaz iz Beograda, naj aretirajo »kominformovce« in jih pošljejo v taborišče. Ranković je, seveda, sodeloval pri odločanju, ker je njegov aparat odločitev tudi izvajal (Djilas, 1981, 72). Pripadniki Udbe so dobili nalogo, naj informbirojevce »prevzgojijo«, pri tem pa naj se sami »izogibajo« prisili: Tito se je v svojih govorih rad pohvalil, da »mi njih prevzgajamo«. Svojo nalogo so izvršili tako, da so prek skesanih in zlepa ali zgrda podkupljenih kaznjencev organizirali »samoupravo«, kakor so jo poimenovali, ki je v svoje roke prevzela neposredno izvajanje nasilja oziroma »prevzgajanja«. To pot so se jugoslovanski komunisti izkazali z nenavadno dvoličnostjo: svoj antistalinizem so izkazovali »na lagerski, najbolj spačen način« (Djilas, 1981, 75). V skladu s politiko »po glavi, a ne glave« (Djilas, 1973, 192) so bili aretirani kaznovani z odvzemom svobode in poslani na »družbeno koristno delo«, da bi jih

»prevzgojili« in iz njih spet naredili dobre komuniste. Takšne naloge so terjale tudi nove metode. Prevzgajali so se tedaj kar interniranci sami; stražarji, preiskovalci in drugi funkcionarji Udbe praviloma niso prihajali niti v kaznilnice. Naj je videti še tako nenavadno, vendar se je takšen režim izkazal kot najbolj neizprosni. »Če ljudje stalno pazijo drug na drugega, poslušajo, kaj kdo govori, zmerjajo in kaznujejo drug drugega in se nihče razen ‚vzajemno aktivnih‘ ne vmešava v to ‚skupnost‘; tako, vidite, mora biti ustrojena skupnost v peklu« (Kalajdžić, 1985, 83).

Na »deloviščih za družbeno koristno delo« so kaznjence prevzgajali predvsem na podlagi izkušenj drugih, še posebej pa nacističnih koncentracijskih taborišč. Vodilni možje v KPJ so namreč že v 30. letih 20. stoletja študirati metode »prevzgajanja« komunistov in socialdemokratov v nacističnih zaporih in taboriščih. Nacistična koncentracijska taborišča so bila namreč sprva namenjena za »prevzgojo« političnih nasprotnikov režima. V njih naj bi »nevarne marksiste« predvsem s fizičnim nasiljem »prevzgojili« v »dobre Nemce«. Tako so v Spandauu, na primer, morali zaporniki leta 1933 v zboru glasno odgovarjati: »Kaj smo bili včeraj?« – »Komunisti.« – »Kaj bomo jutri?« – »Nacionalni socialisti« (Kisch, 1933, 55).

Svojo vlogo pa so odigrale tudi izkušnje komunistov iz zaporov in kaznilnic prve Jugoslavije. Zaprti komunisti so tam ustanavljali »zajednice« oziroma »komune« kot »masovne organizacije revolucionarnega proletariata«, ki so urejale njihovo vsakdanje življenje. Preko njih je »KKK kot najvišja instanca komunizma v ječi držal v svoji oblasti komuniste kaznjence prav tako, kakor vlada Kominterne s sovjetskim državnim aparatom ruske narode,« je na podlagi lastnih izkušenj iz kaznilnice v Sremski Mitrovici zapisal Albin Breznik (1938, 28–29). Komuna jetnikov v kaznilnici je uvedla tudi neke vrste prevzgajanja. Uveljavila je namreč pravilo, da se je v duhu komunističnih načel za svoje izdajstvo vsakdo lahko opral, če je priznal »na-

pako« in jo popolnoma izbrisal s ponovnim »revolucionarnim delovanjem« v kaznilnici. Kot je zapisal Breznik, je to med jetniki sprožilo »pravo tekmovanje, kdo bo svojo ‚napako‘ bolje popravil« (Breznik, 1938, 32).

Sebičnost in stremušstvo sta pod raznimi nesebičnimi krinkami napravila kaznjencem življenje tako, da tisti, ki so te ljudi obsodili na zaporno kazen, gotovo niso mislili, da si bodo borci za rdeči raj sami pretvorili kaznilnico iz rdeče opeke v rdeči pekel. Bil je to pravcati pekel [...] (Breznik, 1938, 48).

Podoben »pekel« je pozneje Udba vzpostavila tudi v zaporih in taboriščih za informbirojevce. Prevzgajanje informbirojevcev preko sistema kaznilniškega samoupravljanja je nosilec oblasti omogočalo, da so z uspehom izpolnjevali zadano nalogo. Ker so se kaznjenci sami med seboj topli, mučili in uničevali, so bili brez truda oblasti fizično in moralno ponižani, medtem ko so oblastniki sami ostali »čistih rok« in ohranjali svojo moralno superiornost (Jezernik, 2013, 106–107). Dragoljubu Jovanoviću je nekoč načelnik KOS jugoslovanske armade general Jefto Šašić rekel: »Vidite, kakšno govno ste vi informbirojevci! Samo informbirojevec lahko tepe svojega tovariša informbirojevca. Komunist nikdar ne bi dvignil roke nad svojega tovariša!« (Jovanović, 1990, I, 173, 190).

Najhujše izsiljevanje je bila obljuba, da bo v primeru »revi-diranja« interniranec izpuščen na svobodo, da bo rehabilitiran, da bo dobil povrnjen čin in službo. Taka samouprava je učinkovala destruktivno: popolnoma je ohromila politično moč jetnikov in razbila vsako jedro odpora, še preden se je sploh oblikovalo. Samo pomisliti je treba, kako veličastno organizacijo je v italijanskem koncentracijskem taborišču na Rabu vzpostavil tamkajšnji interniranec Jože Jurančič, ki pa na Golem otoku ni niti poskušal ponoviti svojega dosežka, čeprav so bili tam zaprti tudi njegovi štirje sinovi (Jezernik, 2013, 105). Generalmajor Branko Petrović, namestnik načelnika glavne politične upra-

ve Jugoslovanske ljudske armade, eden tistih, ki so poskušali izvesti državni udar, je delovanje teh mehanizmov občutil na svoji koži:

Pozneje, v zaporu, se mi je vse zmešalo v glavi. To je bilo grozno. Zaradi nenehnega trpinčenja in vseprisotnega suma, ponižanja, brezizhodnosti se je vzbudilo prepričanje, da je bilo vse zaman, da si zgrešil celo življenje, da samo še fizično obstajaš, hodiš, ješ, gledaš, da preživiš, pa ne veš, zakaj. Duše ni več. Vse je šlo k hudiču: čast, ljudje, ugled, kariera. Živiš kot živinče – prezrt, na kolenih (cit. Marković, 1987, 45).

Pod pritiskom je Petrović revidiral mnenje, potem je šlo dalje samo od sebe. Ko se je odločil, da se bo spremenil, se je hkrati odločil za rigorozen odnos do tistih, ki so ostali »trdni«. Vedel je, da z njimi ne bo mogel živeti v miru, da ne bo mogel živeti »z dvema obrazoma, na dveh stolih« (Marković, 1987, 46).

Medsebojno pretepanje jetnikov je bila izredno premišljena metoda prevzgajanja. Jetniki niso bili »rabljí« nad sojetniki zato, ker so jih sovražili, ker so bili »pravoverni«, ampak predvsem zato, ker so bili korumpirani in organizirani s strani taboriščnih oblastnikov. Ti so jim obetali lažje delo, boljšo hrano in nekaj cigaret pod pogojem, da »razčistijo preiskavo« in tepejo jetnike, ki tega nočejo, jih do onemoglosti priganjajo pri delu, jim ne pustijo ne spati ne počivati, ne govorijo z njimi in jih ovajajo. Kaznilnice za informbirojevce so tako postale najboljši vir za nove aretacije, kajti najbolj prepričljivo je bilo mogoče pokazati, da je nekdo resnično »revidiral svoje stališče« in se iskreno pokesal, s tem da je naznanil svoje somišljenike, čeprav svoje starše, brata, prijatelje ipd. (Djilas, 1981, 76).

Stalinistični antistalinizem

Jugoslovanske oblasti so skušale z represivnimi metodami preprečiti možnost, da bi si Stalin pridobil »notranje izhodišče« za prevrat v Jugoslaviji. Zato je represija v prvi fazi zadela skoraj vsakogar, ki je podvomil o kritiki Informbiroja ali si jo obotavljajal izreči. Pri tem ni bila izvzeta niti opozicija, četudi je izhajala iz protikomunizma in je upala, da bo s taktično podporo Zahoda prišla tudi do politične pomoči. Postopek je bil silovit in neusmiljen in ni le povzročil številnih človeških tragedij, temveč je postal del sistema, za katerega sta bila značilna ozračje strahu in hkrati težnja po monolitizmu. Kdor ni bil popolnoma za oblast, kdor je imel kakršne koli zadržke, je bil proti. In kdor je bil proti, je bil »zelo nevaren« ... Pa čeprav niti ni bil član KPJ ali je bil celo antikomunist.

Napad na KPJ je namreč tedanja oblast izkoristila za to, da je zaprla predvsem vse tiste, ki so kakor koli kritizirali oblast in njene napake. Z očitnim namenom uničiti vsako nasprotovanje politiki vodstva države in Partije. Aretacije in zapiranja so dosegli takšne razsežnosti, da novi primeri niso več zbudili presenečenja med državljani. Zgubili so zastraševalni učinek in ljudje so začeli celo zbijati šale na ta račun. Zato naj bi Edvard Kardelj na nekem partijskem plenumu pripomnil, da zaradi lahkotnega in pogostega zapiranja kazni ne zbudijo več strahu pri ljudeh in postajajo sestavni del vsakdanjega življenja kot prehodna gripa ali lažje poškodbe. Zapor je prenehal biti sramota in nujno je bilo dvigniti smisel kazni, da bi grožnja zapora pri ljudeh spet vlivala strah (Marić, 1988, 70).

Vse to na prvi pogled popolnoma nesmiselno početje je vendarle imelo svoj smisel. Po eni strani se je režim predstavljal kot nosilec demokratizacije, po drugi strani pa je s takimi drakonskimi ukrepi represivni aparat strl vso potencialno opozicijo in vsem državljanom vcepil strah pred sfabriciranimi obtožbami, zaradi katerih je bilo mogoče oditi na večletno »službeno poto-

vanje«. Zapirali so člane KPJ in nepartijce, simpatizerje Sovjetske zveze. Vsak aretirani je lahko potegnil za sabo znanca, soseda, nekoga, ki je cenil in spoštoval zaprtega. Zapirali so tudi tiste, ki so nudili materialno pomoč družinam zaprtih. Nastopile so torej podobne razmere, kot so vladale v Nemčiji potem, ko so tam prevzeli oblast nacionalsocialisti. V tridesetih letih so meščani v mestu Dachau vedeli povedati: »Tiho ... če kdo reče samo malenkost, pride sam v taborišče.« Na Bavarskem pa je bila znana že v tridesetih letih molitvica: »Ljubi Bog, naj bom nem, / da v Dachau ne pridem!« (Kautsky, 1948, 41).

Dogajanje v Jugoslaviji po letu 1948 tudi sicer v marsičem spominja na razvoj dogodkov v Nemčiji po prevzemu oblasti. Represivni organi, zlasti tajna policija, so prodrli v vse pore življenja, vsa država je bila posuta z njenimi ječami. Njeni agenti so bili vsepovsod. Že samo njeno ime so omenjali le šepetaje. V imenu nacionalne obrambe je prodirala v privatne zadeve vseh, za katere je obstajal najmanjši sum političnega nezadovoljstva. Smoter široke represije ni bil samo ustrahovanje ljudi, temveč udejanjenje temeljnega načela totalitarne pedagogike: »Non cogito ergo sum.« To so bili časi, ko je bilo nevarno misliti, ko je imelo tako pravico le najvišje politično vodstvo, ki je mislilo za vse:

Bogme, lepo: mladi gospod Đurić, član Partije, glasno razmišlja v času, ko je treba delati kot švicarska ura ... Kaj bi pa bilo s to državo, če bi vsak razmišljal po svoje? V tem usodnem trenutku Partija misli za vse nas. Enotnost misli in akcije! (Simić, 1990, 17).

Prvi odziv Titovega režima na kritiko iz Moskve je bil radikalizacija stalinistične linije v odpravljanju poslednjih ostankov »kapitalizma« s pospešeno kolektivizacijo podeželja, krepitvijo moči Partije in prestiža Rankovićeve policije. Stopnjevanje pritiska in sovražnosti s strani držav vzhodnega bloka, še posebej pa boleča ekonomska blokada, pa sta vodstvo KPJ postavila na realna tla. Sodobno jugoslovansko gospodarstvo je bilo namreč

trdno usmerjeno na Vzhod: večina trgovinske menjave je potekala s Sovjetsko zvezo in drugimi članicami vzhodnega bloka (Maclean, 1957, 397). Leta 1948 in 1949 je vodstvo zatrjevalo, da bo s svojimi dejanji »dokazalo neutemeljenost obtožb« in je ves ta čas preganjalo »kulake«, izvajalo ostro kaznovanje kmetov, ki so prikrivali presežke hrane, ki bi jih morali prodati državi, nacionalizirali so majhne trgovine in obrti, izvajali prisilno kolektivizacijo na podeželju (Marović, 1985, 76). S temi dokazi svoje »pravovernosti« marksizmu-leninizmu je vodstvo KPJ želelo pokazati, da si prizadeva za iste cilje kot Stalin, vendar so bili napak razumljeni. Drastične zakonske predpise je spremljal glasen propagandni pomp o njihovem prispevku k izgradnji socializma; toda ti so imeli katastrofalne posledice v že tako težkih razmerah (Marović, 1985, 92–93).

Upanje, da bo nekega lepega dne pritisk popustil in se bodo odnosi med komunističnimi partijami vrnili v stare tirnice, se je iz dneva v dan kazalo kot prazno. Zato so jugoslovanski komunisti morali pogledati na svet z novimi očmi. Starega sveta, popolnoma skladnega z marksizmom-leninizmom v Stalinovi interpretaciji, ni bilo več. Pojmi, kot so komunizem, kapitalizem, država, Partija, posameznik, življenje nasploh, so morali dobiti novo vsebino. Hoffman in Neal sta njihovo novo situacijo primerjala s Platonovimi možmi, ki so iz votline stopili na dnevno svetlobo. Malo stvari je bilo videti v pravi perspektivi, očitno pa je bilo, da gre za nove stvari. Rigidno, doktrinarno, dogmatsko in nekritično gledanje na svet se je začelo odpirati pragmatizmu. Jugoslovanski komunisti so spremenjeno situacijo opisovali na kratko z besedami: »Iščemo svojo pot« (Hoffman in Neal, 1962, 149). Uverjeni, da so sami dobri komunisti in da so sovjetski komunisti njihovi nasprotniki, so mogli priti zgolj do spoznanja, da sovjetski komunisti niso bili dobri komunisti in da sovjetski tip komunizma ni bil dober komunizem. Iz tega izhodišča so potem začeli iskati svojo pot v pravi komunizem. Poleti 1949 so vodilni ideologi KPJ Moša Pijade, Edvard Kardelj, Milovan Djilas in drugi začeli oblikovati ideološko podlago za položaj

Jugoslavije kot komunistične države izven sovjetske skupnosti (Hoffman in Neal, 1962, 150).

Prvi poskusi premisleka marksizma so bili objavljeni 1949. Sprva so se vodilni ideologi KPJ ukvarjali zgolj s tem, kaj je bilo narobe s komunizmom v Sovjetski zvezi. Poglavitni očitke je bil, da mora biti komunizem utemeljen na nauku Marxa in Lenina, medtem ko naj bi v Sovjetski zvezi pod Stalinovim vodstvom krenili na pot »revizije marksizma-leninizma«. Kot je Tito osebno razložil Louisu Adamiču, se je sam čutil dolžnega pokazati, da je Stalin jugoslovanskemu vodstvu po krivem prilepil etiketo »revizionisti« in da je s to absurdno obtožbo skušal zgolj prikriti tisto, za kar se je Kremelj sam čutil krivega (Adamic, 1952, 249). Tako je v svojem spisu, objavljenem ob petletnici ljudske države, Moša Pijade ugotavljal, da kritiki KPJ »pozabljajo osnovna načela marksizma-leninizma, da mora ta znanost temeljiti na proučevanju in razlagi natančnih dejstev stvarnosti«. Ker z vsemi dejstvi niso bili seznanjeni, so kritiki »dejansko samo klevetali« (Pijade, 1949, 29). To naj bi bil tudi poglavitni vzrok, »da so ubrali pot kontrarevolucionarne gonje zoper pridobitve socialistične revolucije jugoslovanskih narodov« (Baće, 1949, 118). Po obširnem pregledu položaja kritike in samokritike v Sovjetski zvezi je Makso Baće v zaključku svoje razprave presodil, da je »stanje kritike in samokritike v ZSSR obupno, da je pravzaprav sploh ni, in da se namesto nje povsod pojavlja njeno nasprotje – monopol«. CK VKP(b) je nato »metodo monopolov« hotel prenesti še na mednarodno področje »in predvsem v odnose med socialističnimi državami«. Enega poglavitnih vzrokov »kontrarevolucionarne gonje, ki jo je sprožil CK VKP(b) proti socialistični Jugoslaviji«, je potemtakem treba iskati »v njegovi notranji politiki« (Baće, 1949, 160).

Sovjetski sistem je stal na stališču popolne nezmotljivosti Stalina, »Titova klika« pa je to vedno bolj glasno zanikala: Stalinu so celo začeli očitati, da je »izdal bistvo socializma« (Štaubringer, 1980, 24). Če je bila najpomembnejša značilnost

Stalinovega režima centralizacija oblasti, potem je treba tak sistem decentralizirati, ker je bil »v nasprotju s federativno ureditvijo in nacionalnimi pravicami jugoslovanskih narodov« (Marović, 1985, 94; glej tudi Maclean, 1957, 413; Hoffman in Neal, 1962, 150–151), kakršne so bile vzpostavljene že leta 1943 v Jajcu, kot izraz polne enakopravnosti jugoslovanskih narodov. Centralistično upravljanje gospodarstva po sovjetskem vzgledu je bilo težka cokla ekonomske enakopravnosti (Bilandžić, 1975, 6). Tako so partijski ideologi po dolgotrajnih diskusijah prišli do sklepa, da se je po uspešno izvedeni socialistični revoluciji KPJ identificirala z državnim, celo s policijskim aparatom. Na ta način, se je spominjal Edvard Kardelj, eden vodilnih ideologov, se je princip proletarske države pretvoril v princip diktature enega človeka in aparata okrog njega. Po njegovi oceni je bil drugi vzrok neugodnega stanja v državi posledica tega, da so bile delovne množice ločene od oblasti in so delavci postali neke vrste najemni delavci države. Zato so oživel idejo o samoupravljanju (Kardelj, 1980, 133–134).

Titoizem in samoupravljanje

Leta 1950 je Tito v Narodni skupščini predstavil zakon o delavskih svetih in z njim dal delavcem v roke ključne tovarne, v katerih so delali, kar je bilo predstavljeno kot »odločen zaokret k izvorom marksizma, osvobojenim stalinske vsebinske revizije« (Marović, 1985, 94). Skupščinske galerije, namenjene za diplomate in predstavnike tiska, so bile nabito polne, ko je Tito 26. junija 1950 v Narodni skupščini predstavil Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih, popularno imenovan zakon o predaji tovarn v delavsko upravljanje (Bilandžić, 1975, 5); dejal je, da sta bili s tem, ko so delavci prevzeli tovarne v svoje roke, uresničeni dve vodilni akcijski paroli delavskega gibanja: »Tovarne delavcem!« in »Zemljo kmetom!«

Sam zakon je predstavil kot posledico dejstva, da KPJ ne gradi socializma v svoji državi na podlagi šablon, temveč ravna skladno z marksističnim naukom in hodi svojo pot, upošteva specifične pogoje, ki obstajajo v državi. Nato je Kominterni očital »teoretsko izkrivljanje« marksističnega nauka (Nepodpisano, 1950, 1). Če so države vzhodnega bloka izkrivljale marksizem, pa naj bi Jugoslavija hodila po pravi poti. Z zakonom o delavskem upravljanju tovarn je namreč državna lastnina proizvodnih sredstev (tovarn, rudnikov in železnice) začela postopno prehajati v socialistično lastnino. »Državna lastnina je najnižja oblika družbene lastnine,« je podčrtal Josip Broz, »in ne najvišja, kot smatrajo voditelji ZSSR. Vidite, v tem je naša pot v socializem, in to edina pravilna pot, ko gre za odmiranje državnih funkcij v gospodarstvu« (Nepodpisano, 1950, 3).³

Po sprejemu zakona o delavskem upravljanju tovarn so bili delavci, »vsaj na papirju, če ne tudi dejansko«, odgovorni za upravljanje »svojih« podjetij. V vseh tovarnah pa so delovale tudi partijske celice in že njihova prisotnost je jasno označevala, komu gre glavna beseda. Med partijskim članstvom so bili direktorji pač vplivnejši od delavcev, saj jih je na vodilni položaj v podjetju postavil prav občinski ali mestni komite KPJ. Čeprav je bilo v javnosti mogoče vsak dan poslušati o delavskem samoupravljanju, so delavci, če so hoteli uporabiti to pravico, prej ali slej morali vzeti na znanje, da odločitve, razen posameznih detajlov, še naprej sprejema Partija (Halperin, 1958, 171–172).

Ker se je samoupravljanje porodilo iz kreativnega nasprotovanja Stalinu in sovjetskemu sistemu, je postalo tudi primereno za novo ideologizacijo, drugačno od sovjetske, za propagiranje nove utopije. Tito se sicer ni nikdar preveč navduševal

3 Čeprav je vodstvo KPJ novi sistem razglasilo za pravi marksizem-leninizem, pa je Ernest Halperin ocenil, da »v resnici ni več marksističen«. Jugoslovanska formula o delavskem upravljanju v tovarnah, argumentira, ni v skladu z marksistično dogmo. V skladu z Marxovo formulo bi bilo edinole plansko gospodarstvo, nikakor ne prosti trg (Halperin, 1958, 132).

nad samoupravljanjem, čeprav je prav on javno predlagal in obrazložil zakon o delavskem upravljanju. Sprejel je, da bosta sproščeni trg in samoupravljanje oživila gospodarske tokove, prav tako je doumel, da ideologizacija samoupravljanja krepí samostojnost, poudarja jugoslovansko posebnost. »Toda nič več od tega: samoupravljanje ni smelo prekoračiti meja, kaj šele ogroziti sistema oblasti, kakor ga je začel ustvarjati v revoluciji in kot je ustrezal njegovim težnjam in pogledom [...]« (Djilas, 1981, 66–67).

Konec leta 1950 so voditelji KPJ o Sovjetski zvezi nehali govoriti kot o socialistični državi. Milovan Djilas je v eseju *Sodobne teme* Sovjetsko zvezo in sovjetski sistem pod Stalinom označil za »državni kapitalizem« (Adamic, 1952, 251).

Po letu 1950 je bila za celoten političen proces v Jugoslaviji značilna postopna odmrznitev. Decentralizacija gospodarstva in vladavine ter institucija delavskega samoupravljanja sta vse bolj slabili moč diktatorskega režima, vzporedno s tem pa so nižje ravni odločanja pridobivale na svoji moči (Tornquist, 1966, 289). Jugoslovanski režim je leta 1951 naredil tudi določene korake v rahljanju policijske države (Hoffman in Neal, 1962, 385–386). V tem procesu pa je bilo ves čas jasno, da večja zaščita zakonitosti in razširitev socialističnega demokratizma ne pomenita tudi popuščanja »v boju proti sovražnikom socializma, škodljivcem in vsem tistim, ki s svojimi dejanji ogrožajo naš socialistični red in na tem redu sloneče pravice državljanov« (Ranković, 1951, 38). Minister za notranje zadeve in poveljnik Udbe je takšno mnenje označil kot »veliko napako« in javno pojasnil, da bodo sodišča še naprej »najstrožji in najbolj neizprosni sovražniki vseh pojavov, ki škodujejo socialistični skupnosti ali ogrožajo njen obstoj« (Ranković, 1951, 33).

Rigidni okvir planskega gospodarstva, urejenega po sovjetskem vzoru, je na papirju sicer dajal dokaj široke pristojnosti organom upravljanja v podjetjih in delavskim svetom. Vendar so ti delovali v okolju, kjer jim je ministrstvo diktiralo vse, od

predpisov pri delu do kvot surovin in gospodarskih načrtov, ki so jih morali izpolnjevati (Halperin, 1958, 127). Demokratično odločanje na ravni tovarne, kar je bil razglašani cilj zakonskih sprememb, ni delovalo, ker so v tovarnah komunistične celice ohranile svoj vpliv. Te pa spet niso mogle svobodno razvijati iniciative v interesu podjetja, ker so bile njihove roke zvezane s partijsko disciplino v odnosu do nadrejenih organov (Halperin, 1958, 138–139). Pravi rezultat vseh teh sprememb je bil v tem, da je poslej majhna skupina najvišjega vodstva Partije in vlade dobila v svoje roke neomejeno moč nad gospodarstvom in administracijo. Skratka, sistem socialističnega samoupravljanja ni bil »nič drugega kot krinka za partijsko diktaturo« (Halperin, 1958, 171).

Uradni antistalinizem in delovanje tržnega gospodarstva pa sta se sčasoma izkazala kot nezdružljiva z birokratskim sistemom in policijsko vseomogočnostjo, komentira Milovan Djilas. Samoupravljanje je namreč legaliziralo antibirokratsko kritiko, omejilo birokratsko samovoljo na nivoju podjetij in utrdilo svojevrstno tržno gospodarstvo. Vendar samoupravljanje ni imelo pomembnega vpliva na značaj oblasti niti na politične razmere: z monopolistično partijo, »avantgardo delavskega razreda tudi v sistemu samoupravljanja«, z vseprisotno tajno policijo in avtorskim voditeljem, samoupravljanje niti ni moglo postati demokratično in efikasno. Vse politične krize v državi so se dogajale mimo njega: moč tajne policije se je krepila ali zmanjševala, v Partiji se je pojavljala takšna ali drugačna opozicija – vse neodvisno od samoupravljanja. Še več, dodaja Djilas, »noben štrajk – dobesedno: niti eden, bilo pa jih je v zadnjih letih ogromno, kratkotrajnih in ekonomskih – nobenega štrajka niso povedli ne organi samoupravljanja ne sindikati« (Djilas, 1981, 66).

Prvi korak k uresničevanju nove programske usmeritve KPJ je bil obračun s podedovano in »uvoženo« ideologijo, ki je bila globoko vsajena v zavest vseh pripadnikov jugoslovanskega

komunističnega gibanja. V letih napetosti z Informbirjem je KPJ vlagala velike napore na področju teorije in ideologije. KPJ je izdala številne tekste, ki so jih predelovali na tisočih in tisočih partijskih in množičnih sestankih. V teh tekstih so »državni socializem«, kakor so poimenovali monopol države v upravljanju družbe, administrativno-centralistični sistem upravljanja v gospodarstvu, birokratski način delovanja partije in podobno, označili za »družbeni sistem, ki vodi delavski razred v najemni položaj in v skrajni liniji v poraz socializma« (Bilandžić, 1975, 7–8).

Na Šestem kongresu KPJ leta 1952 je Partija sprejela odločitev, da morajo demokratično izbrani samoupravni in državni organi samostojno sprejemati odločitve in za njih tudi nositi odgovornost pred delovnimi ljudmi. Naloga komunistov pa naj bi bila v tem, da se kot člani teh organov, še posebej pa s svojim političnim delovanjem med množicami, borijo za ustrezno vsebino socialističnega razvoja, kakor tudi vseh konkretnih odločitev, ne pa komandirajo. Poleg tega je nova koncepcija izgradnje demokratskega socializma v Jugoslaviji dopuščala večjo svobodo misli, stališč in idej (Bilandžić, 1975, 9–10). Sam se spominjam, da sem poleti 1978 spremljal seje delavskega sveta v večjem ljubljanskem podjetju. Njegovi člani so po dolgi razpravi sprejeli odločitev in jo na naslednji seji tudi potrdili. A na seji, ki je sledila, je na začetku generalni direktor povedal, da so mu na mestnem komiteju naročili, da morajo »to točko rešiti drugače«. Drugačna odločitev je bila nato sprejeta molče, brez diskusije in brez glasovanja. Čeprav generalni direktor ni bil član delavskega sveta, niti to ni bila točka na dnevnem redu.

Kult osebnosti

Če je spor s Stalinom sprva nekoliko omajal tudi osebnostni kult maršala Tita, pa sta postopno odpravljanje Stalinovega kulta kot transcendentalnega inspiratorja in potreba po simbolu, ki presega samo Partijo, njegov kult le še okrepila. Doba Informbiroja je bila tako tudi doba največjega vzpona Josipa Broza. Njegova popularnost je rasla doma in na tujem. Zaradi svojega odločnega nasprotovanja Stalinu je postal »skorajda mitološka osebnost, katere kult presega vzhodnjaške vladarje« (Marković, 1990, 139). Tisto, v čemer so mnogi videli veliko zgodovinsko priložnost, kot odkritje socializma s »človeškim obrazom«, se je spremenilo v svoje nasprotje, v antistalinistični stalinizem.

Z železno pestjo brutalnega antistalinizma mu je uspelo vreči s prestola celo Stalina in Moskvo, do tedaj največje božanstvo vseh revolucij, vključno z jugoslovansko. Iz spora z Moskvo je Titov režim izšel še močnejši, svoj položaj si je utrdil zlasti Josip Broz sam, predsednik jugoslovanske vlade in njen minister za obrambo, poleg tega pa še generalni sekretar KPJ. Z zmago nad Stalinom pa je dobil še dodaten moralni kapital, ki je bil tolikšen, da nihče več ni imel možnosti postati »novi David«, vsi člani partije (ali skoraj vsi) pa so odločitve z »vrha« sprejemali »kot evangelij, kot resnico brez priziva« (Marković, 1990, 140).

Po izbruhu spora se je Titovo ime začelo množično pojavljati vsepovsod v državi (Adamic, 1952, 22). Ime Tito je postalo vsejugoslovanski simbol težke sedanosti, ki obljublja boljšo prihodnost (Adamic, 1952, 406). Novinarji in literati so tekmovali, kdo bo njegovo ime bolj povzdignil. O njem so pisali, da je vstajal zgodaj, zelo zgodaj, pred vsemi, medtem ko naj bi odhajal spat kot zadnji (Simić, 1993, 100). O njem so trdili, da je »najsijajnejši diamant v zgodovini človeštva«, da je »spomenik vsega, kar nam je drago« (Simić, 1993, 101).

Podoba manj avtoritarnega tipa socializma je privlačila mnoge levičarje na Zahodu, zavzete za socializem z bolj »človeškim

obrazom« od sovjetskega ali kitajskega tipa. Ti so v titoizmu videli sprejemljivo alternativo stalinizmu. Delovanje samoupravljanja v praksi je bila tema mnogoštevilnih magistrskih in doktorskih del na univerzah na Zahodu, *Praxisova* šola humanističnega marksizma, ki se je sklicevala na dela mladega Marxa, je uživala visok ugled med levičarji širom sveta. Obstojele take šole pa je Brozovemu režimu dajal avtoriteto demokratičnega socializma, od katerega so se učili marksizma (Bakić, 2008, 142).

BIBLIOGRAFIJA

- Adamic, L. (1952). *The Eagle and the Roots*. Garden City, N. Y.: Doubleday & Co.
- Archer, J. (1968). *Red Rebel. Tito of Yugoslavia*. New York: Julian Messner.
- Armstrong, H. F. (1951). *Tito und Goliath*. London: Victor Gollancz.
- Baće, M. (1949). »O nekaterih vprašanjih kritike in samokritike v ZSSR«. *Komunist*, št. 6, str. 118–160.
- Bakić, J. (2008). »Značenje i značaj ‚razbijanja SFRJ‘ za uobličavanje levičarskih ideologija posle pada Berlinskog zida«. V: *Sloboda, jednakost, solidarnost i internacionalizam: Izazovi i perspektive savremene levice u Srbiji*. (ur. I. Mladenović, M. Timotijević). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. Str. 139–181.
- Bakić, J. (2011). »Jugoslovenstvo Josipa Broza Tita: kontinuitet ili diskontinuitet?« V: *Tito – viđenja i tumačenja. Zbornik radova*. (ur. O. Pintar Manojlović). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Arhiv Jugoslavije. Str. 43–57.
- Bilainkin, G. (1949). *Tito*. London: Williams and Norgate.
- Bilandžić, D. (1975). *Nastanak i razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji*. Beograd: NIP »Delta-pres«.
- Bilandžić, D. (1985). *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga.
- Breznik, A. (1938). *V plamenih rdečega pekla. Spomini političnega kaznjenca*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Broz, J. (1950). *Govor maršala Tita na velikom predizbornom mitingu u Splitu*. Split: Oblasni odbor NF-a za Dalmaciju.

- Dallin, A., George, W. B. (1970). *Political Terror in Communist Systems*. Stanford: Stanford University Press.
- Dedijer, V. (1979). *Dokumenti 1948*. Beograd: Izdavačka radna organizacija »Rad«.
- Djilas, M. (1973). *Memoir of a Revolutionary*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Djilas, M. (1981). *Druženje s Titom*. Harrow: Aleksa Djilas.
- Djilas, M. (1985). *Rise and Fall*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Girenko, Ju. S. (1991). *Stalin-Tito*. Moskva: Politizdat.
- Halperin, E. (1958). *The Triumphant Heretic. Tito's Struggle against Stalin*. London: Heinemann.
- Henderson, H. W. (1953). *The Truth about Tito*. Oxford: Catholic Social Guild.
- Hoffman, G. W., Neal, F. W. (1962). *Yugoslavia and the New Communism*. New York: Thentieth Century Fund.
- Jezernik, B. (2013). *Goli otok – Titov gulag*. Ljubljana: Modrijan.
- Jovanović, D. (1990). *Muzej živih ljudi*. Beograd: Rad.
- Kalajdžić, D. (1985). *Otok gole istine*. Zagreb: Globus.
- Kardelj, E. (1945). *Moč ljudskih množic*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kardelj, E. (1948). *Borba KPJ za novo Jugoslavijo. Informacijski referat na posvetu komunističnih partij v Poljski*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kardelj, E. (1980). *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*. Ljubljana: Državna založba Slovenije; Beograd: Radnička štampa.

- Kautsky, B. (1948). *Teufel und Verdamte*. Wien: Verlag der Wienerbuchhandlung.
- Kisch, E. E. (1933). *Zajatec Hitlerův*. Praha: Levá fronta.
- Korbel, J. (1951). *Tito's Communism*. Denver: The University of Denver Press.
- Kovačević, B., Rifat, R. (1989). »Sukob sa informbiroom: Svjedočenja i svjedočanstva«. *Pobjeda*, 12. julij–13. november 1989. Titograd: Pobjeda.
- Lenin, V. I. (1934). *Država in revolucija. Marxistični nauk o državi in naloge proletariata v revoluciji*. Moskva, Leningrad: Založniška zadruga inozemskih delavcev v ZSSR.
- Maclean, F. (1957). *Disputed Barricade. The Life and Times of Josip Broz-Tito Marshal of Jugoslavia*. London: Jonathan Cape.
- Manojlović Pintar, O. (ur., 2011). *Tito – videnja i tumačenja. Zbornik radova*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije; Arhiv Jugoslavije.
- Marić, M. (1988). »Neumoljivi mač revolucije«. *Duga*, 6. februar 1988, str. 67–72.
- Marković, D. (1987). *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga.
- Marković, D. (1990). *Josip Broz i Goli otok*. Beograd: Beseda.
- Markovski, V. (1984). *Goli otok. The island of death. A diary and letters*. New York: East European Monographs.
- Marović, M. (1985). *Tri izazova staljinizmu*. Opatija: »Otokar Keršovani – Rijeka«.
- Nepodpisano. (1944). »Prvi govor maršala Tita v slobodnom Beogradu«. *Politika*, 28. oktobar 1944, str. 1.

- Nepodpisano. (1945). »Maršal Tito na prvom sindikalnom kongresu. „Bez radničke klase i seljaštva demokratska federativna Jugoslavija ne može postojati“ – rekao je maršal Tito«. *Politika*, 4. julij 1945, str. 1–2.
- Nepodpisano. (1948a). »Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije podnio je drug Tito«. *Borba*, 22. julij 1948, str. 1–5.
- Nepodpisano. (1948b). »Rezolucija zajedničke sjednice Saveznog vijeća i Vijeća naroda Narodne skupštine Federativne Narodne Republike Jugoslavije«. *Borba*, 1. oktobar 1948, str. 1.
- Nepodpisano. (1950). »Govor maršala Tita«. *Borba*, 27. junij 1950, str. 1–3.
- Pijade, M. (1949). »Ob petletnici ljudske države«. *Komunist*, 1, str. 13–32.
- Popović, M. (1988). *Udri bandu*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost »Filip Višnjić«.
- Pridonoff, E. L. (1955). *Tito's Yugoslavia*. Washington, D. C.: Public Affairs Press.
- Ranković, A. (1951). »Za nadaljnjo krepitev pravosodja in zakonitosti«. *Komunist*, št. 2–3, str. 6–40.
- Ristić, M. (1944). »Smrt fašizmu – sloboda narodu!«. *Politika*, 5. november 1944, str. 1.
- Simić, M. (1990). *Na Golom otoku*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Simić, P. (1993). *U krvavom krugu. Tito i raspad Jugoslavije*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost »Filip Višnjić«.
- Štaubringer, Z. (1980). *Maršal mira*. Zagreb: Globus.

- Tornquist, D. (1966). *Look East, Look West. The Socialist Adventure in Yugoslavia*. New York: The Macmillan Company; London: Collier-Macmillan.
- Yindrich, J. (1950). *Tito v. Stalin. The Battle of the Marshals*. London: Ernest Benn.
- Zilliacus, K. (1952). *Tito of Yugoslavia*. London: Michael Josep.

RENATO PODBERŠIČ

Goli otok v zgodovinski zavesti

Izvilleček: Goli otok v očeh mnogih na Slovenskem še vedno velja za eno od »napak« nekdanjega jugoslovanskega komunističnega režima. V vsakdanjem življenju se o tem ni javno govorilo. Odnos tedanjih jugoslovanskih oblasti do informbirojevcev se je sčasoma spreminjal, na kar so vplivali tudi mednarodni dogodki. Ob demokratizaciji v Sloveniji pa se je tej tematiki začelo posvečati več pozornosti.

Ključne besede: Goli otok, zgodovinski spomin, zgodovinopisje, Informbiro

Uvod

»Samo v tistih časih so lopovi na Golem otoku kamenje prekladali.« Spomladi 2020 je nek uporabnik družabnih omrežij (Facebook) takole prostodušno in žaljivo komentiral fenomen Golega otoka. Šlo je za osebni in nestrpen odziv na aktualno politično dogajanje, pri čemer je avtor jasno nakazoval na to, kako je državna oblast v nekdanji socialistični Jugoslaviji »učinkovito« reševala številne probleme, tudi s področja kriminala. Goli otok velja sicer v očeh mnogih sodobnikov na Slovenskem še vedno za eno od »napak« nekdanjega političnega sistema. Raziskovanju »fenomena« Golega otoka so slovenski zgodovinarji in drugi humanisti doslej posvečali manj pozornosti, a vendar so po demokratizaciji nastale nekatere temeljne študije in strokovni zapisi (dr. Aleš Gabrič, dr. Božidar Jezernik, dr. Mateja Režek, dr. Peter Vodopivec). V istem času pa je izšla vrsta memoarskih del nekdanjih slovenskih zapornikov na Golem otoku (Janez Jezeršek, Jože Jurančič, Virgil Gomizel, Radovan Hrast, Cene Logar, Dimitrij Žilevski idr.) oz. so o tem javno spregovorili (Andrej Aplenc, Mihael Cenc, Igo Sajovic idr.).

Kje, kdo in kdaj

Goli otok, ki leži v Kvarnerskem zalivu, je bil zaradi svoje neprijazne gole narave naseljen vse do prve svetovne vojne, ko je Avstro-Ogrska tam zgradila taborišče za ruske vojne ujetnike z vzhodnega bojišča. Po drugi svetovni vojni so ga jugoslovanske oblasti spremenile v strogi zapor za politične internirance oz. zapornike. Taborišče je bilo v prvi vrsti namenjeno t. i. informbirojevcem, to je tistim članom Komunistične partije Jugoslavije, ki naj bi po razkolu med Titom in Stalinom leta 1948 ostali zvesti Sovjetski zvezi. Izraz informbirojevec je kmalu postal sinonim za notranjega državnega sovražnika. Politični prelom med Beogradom in Moskvo je v tedanji Jugoslaviji povzročil pravi šok, Sovjetska zveza je namreč pod vplivom dolgoletne propagande uživala velik ugled, in to ne samo med jugoslovanskimi komunisti, ampak tudi med številnimi panslaviistično oz. rusofilsko usmerjenimi državljani. Poleg tega je informbirojevska resolucija izražala tudi »tezo«, ki bi ji lahko pritrdili tudi nekateri jugoslovanski komunisti, da namreč vodstvo KPJ zatira vsako kritiko njegovih ukrepov (Paraga, 1995; Jezer-
nik, 2013, 33–34).

Simpatiziranja z Informbirojem so oblasti v Sloveniji, po zapisu dr. Vodopivca, osumile okoli 2200 ljudi, okoli 800 pa naj bi jih bilo policijsko in sodno preganjanih, kar je bilo bistveno manj kot v drugih delih Jugoslavije. Avtor poleg tega navaja, da je bilo med zaprtimi in v taborišča poslanimi Slovenci le malo resničnih privržencev sovjetske politike. Prevladovali so zlasti pripadniki starejše komunistične generacije in tisti komunisti, ki so se ob različnih priložnostih kritično izražali o povojni slovenski in jugoslovanski stvarnosti. Med jugoslovanskimi komunisti je prihajalo do ostrih političnih diferenciacij in mnogi, ki so dotlej živeli z idealizirano predstavo o SZ, so doživljali psihične krize. Od jeseni 1948 so iz KPJ izključili okrog 60.000 članov, več kot 16.000 pa so jih zaprli in poslali v posebna tabo-

rišča, zlasti na Goli otok (Dedijer, 1984, 449; Vodopivec, 2008, 438). Drugi navajajo nekoliko višjo številko, okrog 20.000 informbirojevcev, ki so pristali na Golem otoku (Čupić, 1988, 54), oz. tudi nekoliko nižjo – okrog 13.000 (Previšić, 2014, 134). Med njimi najdemo okrog 600 Slovencev. Šlo je za administrativne kazni (družbeno koristno delo), navadno so bile izrečene dveletne kazni oz. zapor na podlagi sodb civilnih in vojaških sodišč. Toda tudi po preteku dveh let interniranci niso vedeli, ali lahko zares pričakujejo odhod na svobodo (Previšić, 2014, 125; Aplenc, 2009).

Prve aretacije simpatizerjev Informbiroja so se začele v juniju in juliju 1948, z različno intenzivnostjo pa je ta proces trajal do leta 1956 oz. 1958, čeprav so posamezne simpatizerje zapirali še leta 1961. V letih 1953 in 1954 so jugoslovanske oblasti izpustile iz zaporov in delovnih taborišč veliko političnih internirancev oz. zapornikov, t. i. informbirojevcev. Čas kazni oz. administrativnega ukrepa je potekel ali pa so bili oproščeni nadaljnega prestajanja kazni. To pa zanje še ni pomenilo vrnitve v normalno življenje, saj so težko dobili zaposlitev, imeli so stanovanjske probleme in izvedeli so tudi za nevšečnosti, ki so jih med njihovim prestajanjem kazni preživljali njihovi družinski člani (Gabrič, 1993, 172–174; Previšić, 2014, 23; Jezernik, 2013, 16).

Čeprav dejanskih in namišljenih podpornikov Sovjetske zveze niso zapirali zgolj na Goli otok in sosednji otok Sv. Grgur, se je ime prvega vendarle do dandanes zapisalo v ljudski spomin kot nekakšen sinonim za izolacijo in trpljenje t. i. informbirojevcev. Ni bil izbran naključno. Bil je nenaseljen, popolnoma izoliran od večjih naselij in s premočnimi morskimi tokovi, da bi bil mogoč pobeg. V resnici najdemo zapore za informbirojevce tudi v Bileći v Hercegovini, v Stari Gradiški, na otoku Ugljan pred Zadrom, v Ramskem ritu blizu meje z Romunijo in v Zabeli v Požarevcu. Vsa taborišča so bila pod neposredno upravo zvezne Službe državne varnosti (UDBA) in njenega

vodje Aleksandra Rankovića (Previšić, 2014, 109–110, 134). Prve internirance so na Goli otok pripeljali v začetku aprila 1949, prve interniranke pa aprila 1950 (Jezernik, 2013, 34).

Razčlovečenje aretiranih, ki so jih poslali na Goli otok, se je pokazalo tudi ob vkrcanju na posebno ladjo, ki je tja plula iz пристanišča Bakar v Kvarnerskem zalivu. Nanjo so vkrcali od 30 do 50 internirancev. Pretepali so jih in zasramovali ter zaprli v podpalubje. Prvo skupino so tja prepeljali z ladjo *Primorje*, kasneje pa je to vlogo prevzela ladja *Punat*, ki se je tudi vtisnila v žalostni spomin mnogih nekdanjih internirancev (Mihailović, 1990, 306–310; Žilevski, 1995, 244).

Na samem Golem otoku so v letih obstoja zapora za informbirojevce vzpostavili štiri taborišča in jih tudi poimenovali: Stara Žica, Žica, Petrova rupa¹ in Radilište V., slednje je bilo namenjeno internirankam. Prvo taborišče, ki so ga vzpostavili na Golem otoku, so poimenovali *Stara Žica* in je prve internirance, kaznovane po administrativni kazni, sprejelo julija 1949. Prvotno taborišče je imelo enajst paviljonov za internirance, potem so dodajali nove, tako da je prvotno taborišče *Stara Žica* na koncu imelo štirinajst paviljonov. Na celotnem Golem otoku se je nahajalo sedemnajst kamnitih zidanih paviljonov. V vsakega so natlačili okrog dvesto ljudi, ki so spali na pogradih v treh nadstropjih (Previšić, 2014, 132–133). Med interniranci, t. i. informbirojevci, je bilo veliko visokih politikov, predvojnih komunistov, španskih borcev, partizanov in intelektualcev. Pravzaprav je bil Goli otok nekakšen interni zapor jugoslovanske komunistične partije. Po letu 1958 so na otok pošiljali tudi dru-

¹ *Petrova rupa* je bilo pravzaprav taborišče znotraj taborišča na Golem otoku, namenjeno predvsem internaciji znanih visokih državnih in partijskih funkcionarjev, predvojnih komunistov in visokih jugoslovanskih častnikov. Hkrati so tja zapirali posameznike, ki so trdno vztrajali pri svojih stališčih in niso želeli sodelovati z Udbo. To taborišče se je nahajalo na dnu vrtače, kjer je bila ena baraka. Skozi to taborišče je med majem 1950 in majem 1954 šlo okrog 130 internirancev (Previšić, 2014, 133).

ge jetnike, predvsem kriminalce. Šele leta 1988 je bila kaznilnica na Golem otoku ukinjena in leto kasneje tudi dokončno izpraznjena. Med zadnjimi političnimi zaporniki na Golem otoku se je znašel tudi Dobroslav Paraga, hrvaški študent prava in teologije ter leta 1980 avtor peticije za osvoboditev vseh političnih zapornikov v tedanji SFRJ. Bil je aretiran in obsojen na štiri leta zapora, kazen je začel služiti leta 1981 prav na Golem otoku. Po letu dni so ga premestili v Lepoglavo (Jezernik, 2013, 34–36; Previšić, 2014, 125).

Prekinitev dolgoletnega molka o Golem otoku je pomenila knjiga Antonija Isakovića *Tren 2*. Dovoljenje za izid je dobila šele leta 1982 (Previšić, 2014, 5).

Golootoški režim

Nekdanji interniranci na Golem otoku so svoje zapise in pričevanja bolj ali manj strnili okrog vprašanja o krutem zaporniškem režimu. Andrej Aplenc meni: »Režim je bil izpopolnjena kombinacija nacističnih koncentracijskih taborišč in sovjetskih gulagov, gestapovskih in stalinističnih metod« (Aplenc, 2009).

Večini nekdanjih internirancev se je v spomin vtisnil kruti sprejem ob prihodu na Goli otok in špalir kaznjencev, skozi katerega so morali novi kaznjenci (Jezeršek, 1989, 107). Ob tem so jih ostali sozaporniki udarjali z leve in desne, kar nekateri imenujejo kar »tek za življenje« (Jezeršek, 1989, 94). Tudi Dimitrij Žilevski je zapisal, da so interniranci ob prihodu morali skozi špalir in da so nekateri izmed njih dobili manj batin, medtem pa so ostali interniranci to opazili in vpili: »Ta je pa malo dobil, vrni ga nazaj!« (Žilevski, 1995, 97).

Prenašanje težkih kamnov, ki so jih interniranci sami lomili, s kupa na kup in brez vsakega smisla je internirance psihično in fizično uničevalo, še bolj kot psovanje, brce in pljuvanje v obraz. Predvsem nekoristno delo, ki ga je iz dneva v dan spremlja-

lo trpinčenje in zaničevanje, je puščalo posledice. Poleg tega so na internirance pritiskale visoke norme, ki jih ni mogel nihče doseči (Žilevski, 1995, 97; Jezernik, 2013, 210). Nekdanji golootočan Hrast je zapisal, da so si oblastniki prizadevali iz internirancev napraviti robote in hkrati so kar tekmovali, kako naj pri njih najhitreje uničijo človeško dostojanstvo (Hrast, 1991, 106). Na Golem otoku so še posebej nehumano postopali z dejanskimi in namišljenimi informbirojevci, ki so prihajali z visokih državnih in partijskih položajev, saj so jih imeli za večje izdajalce kot tiste z nižjih položajev (Previšić, 2014, 91).

Že tako krute razmere na Golem otoku je poleti 1951 še poslabšala epidemija pegastega tifusa, kajti taborišče je imelo vse »pogoje« za širjenje te nalezljive bolezni; probleme s higieno, predvsem na straniščih, in prisotnost uši pri praktično vseh internirancih. Za posledicami te epidemije je umrlo več kot 150 internirancev (Aplenc, 2009; Previšić, 2014, 230–232). Po ocenah in preverjanju podatkov v različnih arhivih naj bi na Golem otoku umrlo največ štiristo internirancev (Jezernik, 2013, 264; Previšić, 2014, 237–238), medtem ko je Dedijer navajal skoraj desetkrat višjo številko (Dedijer, 1984, 478–479). Seveda so oblasti kakršnokoli nasilno umiranje skrbno prikrivale!

Ne čudi, da so nekateri interniranci, ki so med vojno okupatorjeve zapore in koncentracijska taborišča (Dachau, Mauthausen), pred sozaporniki na Golem otoku primerjali razmere v enih in drugih krajih trpljenja. Večina le-teh je Golemu otoku dajala »prednost« glede krutosti. Kot je pričeval Igo Sajovic: »Moj sozapornik, ki je bil med vojno zaprt v nemškem koncentracijskem taborišču Dachau, je upravniku Golega otoka rekel, da takoj podpiše, če bi lahko tri dni Dachaua zamenjal za en dan Golega otoka« (Sajovic, 2017).

O krutosti golootoških razmer je prostodušno spregovoril tudi dr. Zdenko Roter, tedaj visok udbovski oficir: »Boljševistična taborišča se niso prav nič razlikovala od nacističnih [...]. Tak je bil tudi znani Goli otok« (Roter, 2019, 26).

Goli otok v zavesti

Ob demokratizaciji v Sloveniji ob koncu osemdesetih let dvajsetega stoletja so se začele v družbi pojavljati razprave o »napakah« propadajočega socialističnega sistema. Veliko se je pisalo in govorilo o povojnih pobojih, streljanju na pobegle čez mejo, političnih zapornikih itd. Tudi pojav t. i. opozicije znotraj Komunistične partije Jugoslavije oz. informbirojevcev, kar se je skorajda praviloma zreduciralo na besedi »Goli otok«, je v očeh mnogih državljanov pomenil še eno od »napak« nekdanjega političnega sistema. Tudi pri tistih, ki so ta sistem podpirali oz. ga še danes podpirajo, je šlo skorajda za nekakšen madež na njegovi sicer brezmadežni podobi. Za eksces, ki ga je treba kot eksces tudi obravnavati. Povojne poboje kot zmagoslavje zmagovalcev in zaključnih vojaških operacij ob koncu druge svetovne vojne, Goli otok pa v luči pričakovane in načrtovane sovjetske grožnje zoper Titovo Jugoslavijo. Toda Goli otok ni bil nikakršen eksces jugoslovanskih komunistov, ki naj bi pričakovali skorajšen sovjetski vojaški poseg oz. celo zasedbo Jugoslavije, ko naj bi odpovedala vsa običajna pravila. Gre za preprosto merilo povojne komunistične oblasti v Jugoslaviji. Dogodka sta bila ne le simbolna, ampak sta tudi nakazovala nadaljnje delovanje in usmeritve te oblasti: povojni pomori niso bili »sicer obsojanja vredna« kazni za dejanske in namišljene sodelavce okupatorjev, ampak načrtovan izbris, umor tako imenovanega razrednega sovražnika. Glede genocida je slovenski Kazenski zakonik jassen.² Goli otok pa je bil brutalen, načrtovan

2 Slovenski Kazenski zakonik navaja: *Uničenje celotnega družbenega razreda*. Člen 373 pravi, da zagreši zločin genocida: »Kdor z namenom, da bi popolnoma ali deloma uničil kakšno narodnostno, etnično, rasno ali versko skupino, ukaže pobijati njene člane ali jim povzročati hude telesne poškodbe ali hudo izpodkopavati njihovo telesno ali duševno zdravje ali prisilno izseljevati prebivalstvo ali spraviti skupino v take življenjske razmere, ki vodijo k njenemu popolnemu ali delnemu pokončanju, ali uporabiti ukrepe, s katerimi se preprečuje rojstva med člani skupine, ali prisilno preseljevati

znotrajpartijski obračun. Tako prvo kot drugo dejanje je imelo en sam cilj: preprečiti kakršnokoli grožnjo partijski monopoli-zaciji oblasti. Obe dejanji sta v družbi zasejali dovolj strahu, da sta jo za dolgo časa ohromili, poleg tega so bili izobraženci kot pomemben del vsake demokratične in razvijajoče se družbe potisnjeni na obrobje in skrbno nadzorovani. Že samo omenjanje imena *Goli otok* je med ljudmi vzbujalo nelagodje, pomešano s strahom. Vse to je jugoslovansko družbo usodno mentalno poš-kodovalo, posledice tega občutimo še danes.

Pri Golem otoku gre za skupno totalitarno dediščino nekda-nje propadle jugoslovanske države. Za organizacijo in izvrše-vanje je bil odgovoren tedanji jugoslovanski politični vrh. Kot pravi nekdanji golotoočan A. Aplenc, sta se na otoku nad inter-niranci vršili dve vrsti pritiskov, saj je po eni strani šlo za poli-tično prevzgojo, po drugi za težaško fizično delo. Po njegovem mnenju pa velja v ospredje izpostaviti psihološki pritisk, in to s strani internirancev, ki so se deklarirali za prevzgojene. »*Za-pornike so silili k izvajanju etično ali moralno nesprejemljivih dejanj.*« Kot primere navaja množična pretepanja in ovajanja sotrpinov, kajti ko človek to stori enkrat, je zlomljen za vse živ-ljenje. Približno tri četrtine internirancev naj bi podleglo kom-binaciji psihološko-fizičnega pritiska (Aplenc, 2009).

Zato bi bil po tridesetih letih demokratizacije slovenske dr-žave in ob formalnem prelomu z nekdanjo totalitarno, avtoritar-no in nedemokratično dediščino jugoslovanske države že skraj-ni čas, da bi lahko ustrezno in civilizacijsko zaprli to poglavje polpretekle zgodovine.

Pomorjene bi morali dostojno pokopati in jasno obsoditi, kar jim je bilo storjeno. Tistim še živečim posameznikom, ki so mo-

otroke v kakšno drugo skupino, ali kdor z enakim namenom sam stori katero od naštetih dejanj, se kaznuje z zaporom najmanj desetih let ali z zaporom tridesetih let. Enako se kaznuje, kdor stori dejanje proti kakšni socialni ali politični skupini.«

rali doživeti golotoške strahote, bi se bilo potrebno opravičili za prestando trpljenje in nesmiselne obtožbe. S tem bi jim lahko morda vsaj malo omilili njihove stiske, tesnobe in občutke sramu, za katere ti ne bi smeli imeti nobenega vzroka – bili so žrtve. Vrženi so bili v povsem nečloveške razmere, v katerih so lahko preživeli le, če so se zlomili.

Osebne zgodbe

Andrej Aplenc

Rojen leta 1930 v Ljubljani, vrsto let je živel v tujini. Po vojni ni je hodil v gimnazijo, bil je član Skoja. Njegov edini »greh« je bil, da je kritiziral pomanjkanje svobode govora v državi. Andrej Aplenc je bil »dvomotorec«, to je v jetniškem žargonu pomenilo naziv za tiste, ki so bili na Golem otoku zaprti dvakrat. Bil je na prvem konvoju, ki je v taborišče prispel 9. julija 1949. V njem je bilo, poleg starejših komunistov in nekaj dijakov, tudi precej študentov, večina med njimi iz vrst nekdanjih partizanov. Aplenc pravi, da je vsak transportiranec moral podpisati dokument, s katerim ga je rajonski odbor mesta Ljubljane poslal na družbeno koristno delo, brez pravnega varstva. »Lokacija nam ni bila znana. Mene so poslali za leto dni« (Aplenc, 2009).

V Bakru so arestante s tovornjakov ali železniških vagonov z udarci nagnali proti ladji, nato so jih vklenjene porinili v temno podpalubje, pri čemer so si mnogi na stopnicah razbili glavo. Hkrati so miličniki, ki so jih spremljali, poskrbeli, da ne bi vzdihovanje ranjenih zapornikov koga ob obali opozarjalo na dogajanje, zato so zapornike pokrili s cerado.

Aplenc ob prihodu na Goli otok ni doživel »znamenitega« špalirja, ki je bil včasih dolg skoraj kilometer. Ob njegovem prihodu tja namreč drugih kaznjencev še ni bilo. Dva tedna so tako preživeli v relativnem miru, potem se je zdelo, da se je odprl

sam pekel. Zabičali so jim: *»Če se ne boste prevzgojili, bodo vaše kosti ostale tukaj.«* Takoj zatem so kakih deset zapornikov pretepli do smrti. Ob tem je Aplenc doživel šok.

Ko so ga prvič izpustili, je moral na pogosta zaslišanja na Udbo. Ni pristal na »sodelovanje«, torej ovajanje svojih bližnjih in sošolcev, zato so ga leta 1953 ponovno zaprli. Aplenc je tudi povedal, da mu je najhuje bilo, ko so ga drugič peljali iz Bakra na Goli otok. Iz prejšnje izkušnje je namreč vedel, kaj ga čaka. Po njegovem pričevanju je bilo takrat na Golem otoku okoli 4000 zapornikov. Vsake tri mesece so na Goli otok prihajali novi transporti.

Andrej Aplenc je po vrnitvi z Golega otoka kmalu pobegnil v Švico, zatem je vrsto let živel v ZDA. Leta 1990 se je vrnil v domovino, veliko je pisal in predaval o svoji golootoški izkušnji. Več slovenskih turističnih skupin je tudi vodil na nekdanji strašni kraj spomina. O tem ima svoje izdelano mnenje: *»Za nekatere je res postal turistična zanimivost, nekateri se ne zavedajo, da je Goli otok naš ekvivalent Dachaua in drugih nacističnih taborišč. Razlog za to je, menim, iskati v dejstvu, da se naša polpretekla zgodovina ne uči objektivno v šolah, če se sploh, in da je v interesu vseh postkomunističnih strank vseh nekdanjih jugoslovanskih republik, da je bolje, da je Goli otok turistična zanimivost kot pa spomin na koncentracijsko taborišče«* (Aplenc, 2009).

Mihael Cenc

Rojen leta 1929 na Gorenjskem. Aretirali so ga leta 1952 med študijem v Beogradu, po dveh mesecih zasliševanj v beograjski Glavnjači je bil obsojen na 18 mesecev zapora na Golem otoku. Začelo se je z zverinskim pretepom ob prihodu v taborišče. Po njegovem mnenju je bil Goli otok kombinacija skrajnega fizičnega in psihičnega pritiska, kjer so zapornike dobesedno

razčlovečili. »Na delu so nas toliko časa trpinčili, ali ,gonili', kot smo rekli, da nismo več zmogli opraviti dela in smo eden za drugim omagali.« Poleg tega so živeli v človeka nevrednih razmerah, kjer so zaporniki drug drugega sovražili, niso imeli nobenega prijatelja, ves čas so bili v strahu in so se spraševali, ali se bodo sploh kdaj vrnili domov. Po izpustitvi iz zapora je moral še za 18 mesecev na služenje vojaškega roka. Pečat političnega zapornika se ga je držal tako na poklicni poti kot tudi v vsakdanjem življenju, vse do osamosvojitve Slovenije (Cenc, 2009).

Cenc je postal po demokratizaciji v Sloveniji dolgoletni predsednik *Društva žrtev komunističnega nasilja*. Ocenil je, da je bil Goli otok v bistvu »*interni zapor partije*«. Po njegovem mnenju je služil tudi temu, da so se partijski funkcionarji, tudi na nižjih ravneh, znebili njim neljubih posameznikov oz. konkurentov pri politični karieri (Cenc, 2009).

Virgil Gomizel

Rojen leta 1928 na Krasu, danes živi v Melbourneu v Avstraliji. Uvršča se ob bok tistim nekdanjim slovenskim golo-točanom, ki so v zadnjih skoraj tridesetih letih zmogli precej osebnega poguma in nam zapustili svoje dragocene spomine. Iz zapisov, podrobnosti in pozornosti, ki mu jo je namenil, se vidi, da se je avtorju Goli otok še posebej vtisnil v spomin. Nekdanji partizanski borec in odlikovani ranjenec se je na Golem otoku znašel v prvi skupini, v začetku julija 1949 (Gomizel, 2015).

Po besedah Gomizela so na Golem otoku taboriščnike skušali prevzgojiti: »*Tretji pogoj za izpustitev je bilo žrtvovanje in navdušenje pri fizičnem delu. Moram povedati, da je delo bilo zelo naporno*« (Gomizel, 2015, 228). Zaprti so bili izpostavljeni nemogočim razmeram zaporniškega režima in nemogočim podnebnim razmeram, pozimi hudi burji in mrazu, poleti pa žgoči

vročini. S priznanjem resničnih in izmišljenih ideoloških odklonov so napredovali po taboriščni »družbeni«¹ lestvici. Morali so tudi ovajati sozapravnike in znance na prostosti, kar je za ovadene velikokrat pomenilo mučna zaslišanja in zapor. Kdor ni sodeloval, je bil »bojkotiran«. To je pomenilo pretepanje, tudi pretepe do smrti, zimsko polivanje z mrzlo vodo, na vročini tiščanje glave v čebru s fekalijami, mučenje z neznosnimi fizičnimi obremenitvami, vpreganje v volovske vprege (Gomizel, 2015, 253–262).

Radovan Hrast

Rojen leta 1931 v Selški dolini, je bil dvakrat zaprt na Golem otoku, med 24. majem 1949 in 1. majem 1953. Po vojni je najprej končal nižjo gimnazijo in se udeležil mladinskih delovnih brigad. Obiskoval je pomorsko šolo na Reki, zatožili so ga, da je kritiziral primere neenakosti ljudi, kjer so eni imeli komaj za preživetje, drugi pa obložene mize. Aretirali so ga in poslali na Goli otok. Po štirih mesecih so ga izpustili, nato pa je bil v začetku leta 1951 ponovno prijet. Prijatelj, sicer sodelavec KOS (vojaške Kontraobveščevalne službe), ga je namreč nagovoril, naj pobegne v Italijo, toda zajeli so ga. Radovan Hrast je bil obsojen na dve leti »družbeno koristnega dela«² in znova poslan na Goli otok. Ko so ga kot »dvomotorca«, tako so rekli povratnikom, z ladjo Punat drugič pripeljali na otok, je bilo nasilje nečloveško. Preteпали so ga tako hudo, da so mu zlomili zobe in hudo poškodovali desno uho. Na Golem je sklenil, da se bo, če bo prišel živ odtod, maščeval krvnikom in ovaduhom. Povratniki so bili deležni še hujšega mučenja. Izpustili so ga po dveh letih, zaposlil se je v gospodarstvu. Na Slovenskem je med prvimi pisal o dogajanju na Golem otoku in v osemdesetih letih spodbudil proces rehabilitacije nekdanjih taboriščnikov (Hrast, 1991).

Igo Sajovic

Rojen leta 1925 v Ljubljani, iz ugledne, premožne in narodno zavedne družine, je med drugo svetovno vojno obiskoval gimnazijo v Beogradu. Tam so ga konec leta mobilizirali partizani, spomladi 1945 je bil poslan na sremsko fronto. Po vojni se je kot partizan vrnil v Slovenijo in želel študirati strojništvo. Kmalu so ga obtožili pomoči pri načrtovanju pobega čez mejo in ga postavili pred sodišče. Očitali so mu tudi vohunjenje za zahodne zaveznike. *»Sodila je Udba, ne sodnik.«* Zaprt je bil vsega skupaj skoraj deset let, od tega tri na Golem otoku. *»Ko pa sem videl, da gremo proti Golemu otoku, sem bil zelo potr, ker sem o tem že marsikaj slišal.«* Tam pa ga niso zaprli med informbirojevce, ampak med t. i. zapadnjake, torej tiste, ki naj bi simpatizirali z Zahodom. Takrat so na Goli otok že pošiljali tudi običajne kriminalce in ne samo informbirojevcev. *»Moram reči, da je bilo že malo razlike. Dali so nas v C grupo, mi smo delali, pod vojaškimi šinjeli, meseca julija, avgusta, v kamnolomu, bilo je veliko pomanjkanje vode [...]. Spali smo na betonu [...]. Mene noben paznik ni udaril na Golem otoku, nič. Ampak arestanti sami.«* Reševal se je s svojim znanjem, predvsem matematike. Poslali so ga namreč, da je poučeval razne tehnične predmete na novoustanovljeni industrijski šoli (Sajovic, 2017).

Goli otok potem

Odnos tedanjih jugoslovanskih oblasti do informbirojevcev se je sčasoma spreminjal, na to so vplivali tudi mednarodni dogodki, kot je bil podpis Beograjske deklaracije 2. junija 1955. Sovjetska zveza ni bila več jugoslovanski zunanji sovražnik in jugoslovanski vrh ni mogel več obravnavati informbirojevcev kot sovražnikov oz. t. i. pete kolone. Prekinitev dolgoletnega molka o Golem otoku je pomenila knjiga Antonija Isakovića *Tren* 2. Dovoljenje za izid je dobila šele leta 1982. V slovenski

javnosti se je o Golem otoku začelo več govoriti vzporedno z demokratizacijo, veliko zanimanje javnosti je vzbudila predvsem knjiga *Arhipelag Goli*, ki je izšla leta 1989, napisal pa jo je nekdanji golotoški interniranec Janez Jezeršek - Sokol.

Danes bi moral Goli otok in številni drugi kraji trpljenja iz časov komunističnega enoumja postati spominski park kot spomin na čas, ki se ne sme nikoli več ponoviti. Hkrati bi morali enoglasno obsojati tamkajšnje teptanje osnovnih človekovih pravic in osebnih svoboščin.

BIBLIOGRAFIJA

- Ćupić, M. (1988). *Đavolji trougao*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost »Filip Višnjić«.
- Dedijer, V. (1984). *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. III. del.* Beograd: Rad.
- Gabrič, A. (1993). »Informbirojevstvo na Slovenskem«. *Pri-spevki za novejšo zgodovino*, 1–2, str. 163–175.
- Gomizel, V. (2015). *Moje življenje*. Trst: Mladika.
- Hrast, R. (1991). *Čas, ki ga ni: preprosta povest o človekovi usodi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Isaković, A. (1983). *Tren 2*. Zagreb: Prosveta; Beograd: Globus.
- Jezernik, B. (2013). *Goli otok – Titov gulag*. Ljubljana: Mod-rijan.
- Jezeršek - Sokol, J. (1989). *Arhipelag Goli: Moja zadnja ko-mandantska potovanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Mihailović, D. (1990). *Goli otok. Prvi del*. Beograd: Politika.
- Paraga, D. (1995). *Goli otok – istočni grijeh zapada*. Zagreb: samozaložba.
- Previšić, M. (2014). *Povijest informbiroovskog logora na Go-lom otoku 1949.–1956. Doktorska disertacija*. Zagreb: Uni-verza v Zagrebu.
- Roter, Z. (2019). *Usodne prevare poražencev in zmagovalcev*. Ljubljana: Sever & Sever.
- Štih, P., Simoniti, V., Vodopivec, P. (2008). *Slovenska zgodovi-na*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

Žilevski, D. (1995). *Otok brez milosti*. Maribor: Rotis.

Ustni viri:

Aplenc, A. (2009): Andrej Aplenc, r. 1930, upokojenec iz Ljubljane. Ustna izpoved. Zvočni zapis pri avtorju.

Cenc, M. (2009): Mihael Cenc, r. 1929, upokojenec iz Podnarta na Gorenjskem. Ustna izpoved. Zvočni zapis pri avtorju.

Sajovic, I. (2017): Igo Sajovic, 1925–2020, upokojenec. Nastopil je v oddaji Pričevalci na RTV SLO. Dostopno na: <https://4d.rtv slo.si/arhiv/pricevalci/174465336> (19. april 2020).

STJEPAN ŠTIVIĆ

Memorizacija Golog otoka u Hrvatskoj

Nacrtak: Autor u tekstu ukazuje na važnost pravilne memorizaciju Golog otoka [GO] te na stanje memorizacije u Hrvatskoj. U nekoliko točaka autor analizira pojam memorizacije, medijsku sliku GO, institucionalne uvijete memorizacije te pozitivan primjer memorizacije. Autor svoju interpretaciju temelji na analizi i pregledu relevantnih napisa i dokumenata. Namjera mu je ukazati na izvor loše institucionalne memorizacije GO u Hrvatskoj te pokazati na pozitivan protuprimjer.

Cljučne riječi: Goli otok, memorizacija, Hrvatska, mediji, civilno društvo

Uvod

U ovom tekstu počinjemo od činjenice da je memorizacija Golog otoka – *locus delicti* jugoslovanskog komunističkog sistema – slabo ili nikako predmet institucionalnih nastojanja. U prilog tezi govori materijalno stanje na otoku Golom.¹ Prostor i zgrade što se urušavaju i nestaju pokazatelj su sustavne (ne) brige državnih institucija, koje su vlasnik i odgovorni subjekt za otok Goli. U povodu 70. godina od nastanka Golog otoka, 2019. godine, u Hrvatskoj nije održan niti jedan znanstveni skup na temu Golog otoka.²

1 Treba razlikovati naziv otoka od naziva logora. Naziv mjesta je otok Goli, a naziv logora je Goli otok.

2 Tribinu o Golom otoku održalo je Hrvatsko katoličko sveučilište 31. 10. 2019, na kojoj su govorili svjedoci Duje Čerina, Joško Pinjetela i Marijan Rogić. Udruga Magis održala je skup na istu temu na otoku Golom u sklopu povijesno-politološkog programa – o tomu kasnije u tekstu.

Temeljno pitanje je zašto je tomu tako? Radi li se o slučajnosti ili indiferencija ima svoje utemeljenje? Nakon utemeljenja pojma memorizacije tražimo simptom lošeg odnosa prema Golom otoku, te pitamo o uvjetima ispravnog odnosa. Konačno, iznosimo primjer građanskog memoriziranja Golog otoka u okviru Udruge Magis.

Memorizacija

Memorizacija se gdje gdje naziva »kulturom sjećanja« ili »suočavanje s prošlošću«. Radi se o procijeni stanja svijesti ili savjesti spram događaja – u ovoj prigodi – Golog otoka i sistema kojemu je pripadao. Memorizacija se danas tiče još uvijek *živih žrtava* Golog otoka, a može se kao cjelina sagledati na individualnoj razini, građanskoj i institucionalnoj. Mi se usredotočujemo na institucionalnu i manjim dijelom na građansku razinu.

Pred nama stoji pitanje kriterija između pravilne i nepravilne memorizacije. Tu nam poznati pristup prošlosti i njegove sastavnice daju naputak. Cicerona u *De Oratore* kaže: »Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis [...]« (*Cicero De orat.* II, 36). Sastavnice tog historijskog pristupa su svjedočanstvo, istina, sjećanje, poučnost i uputnost. Pri čemu memoriranje prošlosti spada u unutarnju dinamiku sa svim ostalim odrednicama.

Pojam memorizacija nastao je u 19. stoljeću, a znači odanost bilježenja, da bi se nešto pamtilo (OED). Podrazumijeva se da predmet memoriziranja ima dovoljan razlog. Sadržaj memoriziranja je bitan – uputan, poučljiv, svjedoči i istinit. O dovoljnom razlogu Golog otoka ozbiljan čovjek ne treba dvojiti, prvo što tomu u prilog ide narodno pamćenje, arhivski dokazi, pojedinačna svjedočanstva.

Pravilna memorizacija bi bila ona koja bi uzela u obzir naznačen pristup prošlosti ali među navedenim sastavnicama, onu koja je prije svih ostalih, istina. Jer, ako nije istinito, svjedočanstvo je nevjerodostojno, sjećanje je uborazilja, a oglašava se i poučava neistina. Što to znači? Istina je nositelj oslobođenja ili slobode od poučavane i oglašavane neistine, uborazilje i nevjerodostojnosti. Kao što to govori dio retka Ivanovog evanđelja upisan na pročelju zgrade Albert-Ludwigs-UniversitÄta u Freiburgu i.B. »Istina će vas osloboditi« (Iv. 8, 32), prešutno govoreći o načelu slobode, kojega nosi istina, u znanstvenoj i obrazovnoj praksi.

No, na pitanje što je istina na zapadu prevladavaju dva osnovna pristupa, prvi koji kaže da je istina *adaequatio rei et intellectus* te drugi koji kaže da je istina ἀλήθεια.

Kod prvoga je istina određena kao odgovaranje *intellectus ad rem* i *rei ad intellectus*, odnosno odgovaranje duha stanju stvari i obrnuto. E. Voegelin je pisao u eseju *Eclips of Reality* da izvori totalitarizma leže u neodgovaranju ili neodgovornosti uma prema stanju stvari, a takav pristup završava u gnosticizmu. Stavu prijezira prema stvarnosti, koju se prema uborazilji duha treba preinačiti (Voegelin, 2010, 11; 36). Tom stavu činjenica ne znači ništa, a prošlost je bezlična. Kod drugoga, istina je ἀλήθεια, odnosno neskrivenost nekog fenomena, a najbolje ga odražava programatska fenomenološka redukcija *natrag k samim stvarima*. Tu se istina ne promatra samo pod vidom neke činjenice, nego se pokušava zahvatiti čitav fenomen.

Oba pristupa otvaraju nam dva zahtjeva istine kao nositelja slobode. Prvi, zahtjeva da se Goli otok pod vidom činjenica propita i prizna kao povijesni događaj. Drugi, zahtjeva da se fenomen Golog otoka propita i prizna te da mu se danas pristupi. U potonjem istina otkriva razmjere Golog otoka u pojedinačnim sudbinama (svjeducima), obiteljima žrtava, društvenom strahu, posljedicama, uzrocima, novoj prijetnji etc.

Simptom loše memorizacije

Neosporno je da se u hrvatskom medijskom prostoru nailazi na slijedeći skup stavova. Na otoku Goli je postojao logor Goli otok nastao u ljeto 1949. Logor je mjesto teške patnje.

Komunistički je sistem sagradio zatvoreničku samoupravu, po načelu *homo homini lupus est*. Struktura međusobne borbe, koja je za posljedicu imala međusoban teror zatvorenika, jednih spram drugih. Pakao na zemlji!

Svaki govor o Golom otoku počinje ili daje naslutiti da podrazumijeva gornje prihvaćene činjenice. To je naprosto istina koju će se danas pročitati u hrvatskom medijskom prostoru. No problem, koji pristup fenomenu Golom otoku čini problematičnim, odnosi se na prikriveni »ali« kada je riječ o logoru Goli otok i kontekstu njegovog nastanka – a navodimo nezanemarive primjere u a), b) i c). U medijskom prostoru Goli otok nije predmet sustavnog interesa,³ a kada se o Golom otoku piše mogu se razaznati slijedeći modeli:

- a) Senzacionalistički pristup. Naslovi koji pokušavaju stvoriti medijski potres, koji bi imao za cilj privući što veći broj čitatelja npr. naslov *Jutarnjeg lista* iz 2017 »Sulude i nemoguće tvrdnje srpskog akademika: Čelni čovjek UDBE Ranković bio je zgrožen idejom mučenja zatvorenika na Golom otoku« (*Jutarnji. hr*, 2017). U naslovu na vidjelo dolaze komercijalni interesi, a sadržaj se bavi neutemeljenim i nevažnim »intrigama«.
- b) Maglovite činjenice. U radio emisiji HRT-a *Povijesne kontroverze* iz 2017. na temu Golog otoka, gost povjesničar govori kako je poslije 1956. logor pretvoren u regularan zatvor te da je od 1949. do 1956. logor namijenjen za informbirovce,

3 O Golom otoku se pisalo dosta 2019 o izlasku knjige M. Previšića *Povijest Golog otoka* u *Večernjem listu*, *Jutarnjem listu*, *Express.hr*, *24 Sata* itd.

nadalje iznosi tvrdnju da je naredne dvije godine logor bio prazan te da na njemu nije bilo informbirovaca, te dodaje da je kasnije na mjestu logora pokrenut zatvor – »razdvajamo logor i zatvor, jer ovaj nije bio ni smislom ni sadržajem niti blizu logoru« (Mihaljević, 2017).⁴ Radi se o eufemističkom pristupu, gdje se nakon implicitne moralne ocjene, stvar pokušava prikazati nejasnom. Neke teze čine se neodrživima barem zbog dva autora Balde Zlovečere i djela *Na gumnu zla* i Marijana Rogića Vranskog i djela *Goli otok*. Obojica su 1957. bili na Golom otoku i obojica svjedoče da je poslije 1956. na Golom otoku bilo informbirovaca. O tomu je li Goli otok ikada sadržajno bio običan zatvor treba vidjeti u svjedočkoj literaturi o Golom otoku, koja se odnosi na period poslije 1956, a govore protiv teze da je Goli otok ikada bio regularan zatvor (Paraga, 1995; Rogić, 2004; Zlovečera, 2012).

- c) *Quid pro quo*. U vrlo poznatom časopisu *Novosti* iz 2015 nalazimo naslov »Istina o Golom«. Članak koji naoko želi iznijeti problem Jugoslavenskog režima i pojavu logora Golog otoka, a završava izvan konteksta: »Između Tita i Pavelića nije naime teško odabrati, čak i ako prvome računamo najveće mane, a drugome samo najizrazitije vrline« (Rašeta, 2015). Ova treća vidljiva karakteristika je tematski *quid pro quo*. Radi se o tomu da autor govorom o određenoj temi završava u području druge zasebne teme. Tu konačno čini moralni zaokret.
- d) Svjedočanstvo. Četvrta vidljiva karakteristika medijskih izvještaja su rijetka osobna svjedočanstva, koja govore o Golom otoku – nevezano o periodu njegovog postojanja (Selimović, 2009; Večernji.hr, 2005).

4 U kontekstu teze o regularnom zatvoru spominje se isti autor 2016 (Ožegović, 2016).

Treba spomenuti da Hrvaski sabor komemorira na otoku Golom žrtve totalitarnih režima u povodu europskog dana sjećanja na žrtve totalitarnih režima, koju državna medijska kuća HRT prenosi i pri tomu se drži komemorativnog stava (Vuksan, 2017). Sažimajući izneseno, mogli bismo reći da se u medijskom prostoru nalazi nekoliko značajki govora o Golom otoku: a) Goli otok je nešto što privlači pažnju; b) podaci o njemu su podložni iskrivljavanju; c) kod govora o Golog otoka se javlja moralna zadržka; d) Goli otok je simbol komunizma.

Izvor loše memorizacije

Na političko-administrativnoj razini otok Goli spada pod općinu Lopar (SOL). Razlog slaboj institucionalnoj memorizaciji Golog otoka se ne nalazi tu niti u gruntovnom ili katastarskom stanju otoka. U posljednjem, otok ni po čemu ne odskake od drugih uređenih općina.

Katastarska općina Goli podijeljena u pet zemljišno knjižnih uložaka pri z.k. odijelu Rab suda u Crikvenici, a sadržava 96 katastarskih čestica ili 451 ha. Od toga 10 čestica ili 6 ha spada u vlasničku kategoriju »Opće dobro«, a 15 čestica ili 84 ha pripada pravnoj kategoriji »Pomorsko dobro«. Posljednjim upravlja RH posredno ili neposredno i dužna je o njemu brinuti. U slučaju »Općeg dobra« radi se o nerazvrstanim cestama, kojima upravlja administrativno središte Lopar. Sve ostale je u izravnom vlasništvu RH. Na službenim dokumentima se ne pronalazi ništa što bi upućivalo da je RH dala trećoj strani u posjed nekome dijelove otoka Goli (KO/GO).

Treba isključiti zapreku na razini Europske unije, koja je do sada u više dokumenata poticala odmak od komunističkog sistema, koji je u našem primjeru storio Goli otok. Prvo, *Rezolucija 1096 o uklanjanju nasljeđa bivših komunističkih totalitarnih sustava*, iz 1996. Drugo, *Rezolucija Parlamentarne skupštine*

Vijeća Europe (1481) o potrebi međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima, iz 2006. Posljednja Rezolucija Europskog parlamenta 2819 o važnosti europskog sjećanja za budućnost Europe, iz 2019. Za naš primjer relevantna je točka 4. posljednje rezolucije:

Izražava svoje duboko poštovanje za svaku žrtvu tih totalitarnih režima i poziva sve europske institucije i aktere da učine sve što je u njihovoj moći kako bi održali sjećanje na stravične totalitarne zločine protiv čovječnosti i sustavna teške kršenja ljudskih prava, pobrinuli se da ih se iznese pred sudove i zajamčilo da se takvi zločini više nikada ne ponove; naglašava važnost očuvanja sjećanja na prošlost jer bez sjećanja ne može biti pomirenja te ponavlja svoj ujedinjeni stav protiv svakog oblika totalitarne vlasti, bez obzira na njezinu ideološku pozadinu (Rezolucija 2819, točka 4).

Konačno, u točki 5. se poziva na istragu zločina »koje su počinili totalitarni komunistički režimi i nacistički režim«. No, i prva dva dokumenta, iako su nastali prije ulaska Hrvatske u EU, su važni jer je Hrvatska dio geografskog i kulturnog prostora Europe i spomenute prošlosti na koju se sadržaja dokumenata odnosi.

Na nacionalnoj razini Hrvatski sabor je donio 2006. dokument, kojemu je prethodila iste godine spomenuta rezolucija, *Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945.–1990.* Deklaracija nedvosmisleno osuđuje zločine nekadašnjih i trenutnih komunističkih režima i nedvosmisleno ih određujući kao totalitarne. Poticaj donošenja dokument, osim Rezolucije 1481, nalazi se u samom uvodu dokumenta i vrlo je znakovit:

Zabrinuti zbog činjenice što se u hrvatskoj javnoj upravi i u nevladinim udrugama, nalaze pojedinci koji su izravno sudjelovali u ugrožavanju ljudskih prava tijekom vladavine totalitarnog komunizma u Hrvatskoj (Deklaracija, br. 1789).

Čini se da zapreke pravilnoj memorizaciji nema, ali činjenice govore suprotno. Drugim riječima, na primjeru Golog otoka sve navedeno je ostalo skup lijepih želja. No, gdje tražiti izvorište zapreke? Treba ga tražiti u temeljnom pravnom dokumentu ili Ustavu RH.

U dijelu *Ustava I. Izvorišne osnove* se kaže da je: »[N]a povišenoj prekretnici odbacivanja komunističkog sustava i promjena međunarodnog poretka u Europi, hrvatski narod na prvim demokratskim izborima (godine 1990.), slobodno izraženom voljom potvrdio svoju tisućugodišnju državnu samobitnost« (Ustav, 2016).

No odmah iza toga se govori da se pravo na punu suverenost temelji ili preciznije, se očitovalo: »[U]spostavi temelja državne suverenosti [...] u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (1943.), a potom u Ustavu Narodne Republike Hrvatske (1947.) i poslije na ustavima Socijalističke Republike Hrvatske (1963.–1990.)« (Ibid).

Drugim riječima, istodobno, u istom smislu i pod istim vidom se kaže da država za svoje ishodište ima totalitarnu prošlost te da odbacuje tu prošlost. Dakle, jezikom filozofije govoreći, kaže se da bitak jest ali da bitak nije. Parmenid je u *Pjesmi o prirodi* na ishodištu grčke filozofije, one koji tako govore nazvao dvoglavima i nerazumnima.

Držimo da je navedeno protuslovlje, razlog nepostojanja memorizacije Golog otoka. U suprotnom bi se njegova prošlost razotkrila, uzroci i posljedice sagledale, a odgovorni i suodgovorni u zlodjelu imenovali. Ipak, memorizacija na institucijskoj razini nije moguća, jer uvjet mogućnosti pristupa Golom otoku je Buridanov magarac.

Ratio studiorum na otoku Golom

Udruga Magis od 2015. na otoku Goli u prostoru Žica organizira ljetni program za mlade. Tri stupa tog programa su dokolica, edukacija i duhovnost. Magis pripada u kategoriju građanskog, a pozadina je ignacijanska duhovnost ili idejna i stvarna povezanost s katoličkim muškim redom *Societas Jesu*.

Ignacije Loyolski, osnivač reda, svoja je izvorišta razradio u *Duhovnim vježbama* (1524.) i načelima reda *Konstitucije*. U *Konstitucijama* red je 16. st. izdao odgojno-obrazovni program poznat pod kraticom *Ratio studiorum* (1599.), a dijeli se na *studia inferiora* i *studia superiora* (Pavelić, 2019, 3–9). Pri čemu je osnovna ideja bila odgovoriti na izazove vremena.

U okviru spomenutih tekstova treba shvatiti nastanak kampa. Dakle, sama činjenica da je Goli otok nezanemariv ožiljak na tkivu i identiteta zajednice, je razlog da govor o Golom toku postane *vademecum* te iste zajednice, odnosno dio povijesnog ili etičkog kurikula.

No, kamp na Golom otoku nije nadomjestak institucijalnom izostanku memorizacije žrtava niti to pravno niti sadržajno može biti. Naprotiv, svrhu kamp treba razumjeti kao pokušaj da se Goli otok ne izgubi iz skupnog pamćenja te jednako tako taj prostor koji je obilježen stradanjima mnoštva ljudi (Bevanda, 2019, 14: 26–38).

Kampu na otoku prethodio je film *Tihe Gudac Goli* (2014) u kojemu redateljica prikazuje utjecaj logora Goli otok na nje-nu obitelj kroz nekoliko naraštaja. Magis je već sljedeće ljeto u Žici organizirao duhovno-ekološki programa, koji je podrazumijevao i čišćenje prostora (Bevanda, 2019). Program povijesno-politološke radionice u trajanju od tjedna dana unutar istog okvira nastao je 2016 (Tašev, 2016, 8).

Sastavni dio nabrojanih programa je boravak u kompleksu Žica te korištenje postojeće infrastrukture: kuhinje, spavaonice,

nužnika itd. Nacrt dnevnog reda u trajanju programa je uvijek pomno osmišljen, a sačinjavaju ga spomenute tri sastavnice duhovnost, edukacijski sadržaj te slobodno vrijeme. Pri tomu je cilj vratiti se na izvore, koji su doveli do stradanja i žrtve na Golom otoku, a što se posebno tematizira u povijesno-politološkoj programu. Naglasak je da je žrtva uvijek žrtva – univerzalnost žrtve – bez obzira na narodnost ili koje drugo određenje (Bevanda, 2019).

Riječ je o jedinstvenom kampu, a programi se razlikuju s obzirom na naglasak pri čemu svaki uključuje svo troje – duhovnost, edukaciju, razonodu. Kroz programe je u prosjeku prolazilo 70 ljudi (Ibid).

Na povijesno-politološki program do sada su sudjelovali stručni predavači, koji mladima govore o totalitarizmu i povijesti Golog otoka. Program se je odvijao pod različitim nazivima (*Totalitarizam XX. stoljeća na primjeru Golog otoka, Tragovi totalitarizma u suvremenom svijetu, Ožiljak prošlosti*) a temi se pristupalo interdisciplinarno (povijest, teologija, filozofija, sociologija, politologija, psihologija, arhitektura). Od 2016. do 2019. na programu je predavalo 15 sveučilišnih djelatnika, književnici te nekoliko svjedoka. Godine 2019. program se je odvijao na engleskom te je imao značaj znanstvenog skupa u sklopu radionice (Tašev, 2019, 17). Sudjelovali su predavači iz Slovenije, Hrvatske, Njemačke te sudionici iz Ukrajine, Slovačke, Rumunjske, Srbije i Hrvatske. Što se tiče pitanja o učinkovitosti programa trenutni relevantni pokazatelj su samo pozitivna iskustva sudionika i predavača (Tadić, 2019).

Zaključak

Memorizacija treba biti utemeljena na istini odnosno priznanju činjenica zločina i njegovim razmjerima danas. Simptom lošeg odnosa prema Golom otoku vidljiv je u medijima, pro-

storu maglovitih činjenica, senzacionalizma i prikrivene apologetike. Izvor takvog stanja svijesti nalazi se Ustavu RH. U dijelu izvorišta Ustava, kaže se – u istom smislu i pod istim vidom – da se totalitarna prošlost, koja je stvorila Goli otok, integrira u demokratska ishodišta RH ali u istoj rečenici se, autor dokumenta, od nje ograđuje. Taj položaj je teorijski nemisliv, a praktično nemoguć. Ipak, na građanskoj osnovi memorizacija je moguća o čemu govori primjer Udruge Magis.

BIBLIOGRAFIJA

- Bevanda, D. (2019). *Kamp*. Dokumentarni film. Magis i D. Bevanda.
- Cicero. (1967). *De oratore*. London: Harvard University Press.
- Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945–1990 (br. 1789). Zagreb: Hrvatski sabor, 30. lipnja 2006. Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_07_76_1786.html (16. 1. 2020).
- Jutarnji.hr. (2017). Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/life/zivotne-price/sulude-i-nemoguce-tvrdnje-srpskogakademika-celni-covjek-udba-e-rankovic-bio-je-zgrozen-idejom-mucenjatzatvorenika-na-golom-otoku/6365219/> (11. 1. 2020).
- Katastarska općina Goli otok (KO/GO). Zk 1–5. Zemljišnoknjižni odjel Rab. Općinski sud u Crikvenici.
- Magis. (2019). <https://magis-cro.com/onama/> (Dostupno: 11. 1. 2020).
- Online Etymology Dictionary (OED). Dostupno na: <https://www.etymonline.com/word/memorization> (20. 12. 2019).
- Ožegović, N. (2016). »Goli otok: Udba je od logora zarađivala milijune dolara«. *Express*, 12. ožujka 2016. Dostupno na: <https://www.express.hr/top-news/goli-otok-udba-je-od-logorazaradivala-milijune-dolara-4119> (11. 12. 2019).
- Paraga, D. (1995). *Goli otok: Istočni grijeh Zapada*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Pavelić, A. (2019). *Ratio studuiorum vs. Operis ratio u Zamanjinom prijevodu »Odiseje«*. Diplomski rad. Zagreb: Hrvatski studiji.

- Previšić, M. (2017). »Povijesne kontroverze - Goli otok, tabu hrvatske povijesti«. (vodila: J. Mihaljević, G. I. Ravančić). *HRT*, 12. listopada 2017. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=UgXWxTznJ0g&list=PL3OHT9b-xiAO_t27M175zZl3p5LPWs0Iw&index=2 (18. 1. 2020).
- Rašeta, B. (2015). »Istina o Golom«. *Novosti*, 22. lipnja 2015. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/istina-o-golom> (11. 12. 2019).
- Rezolucija 1096 o uklanjanju nasljeđa bivših komunističkih totalitarnih sustava. (1996). Dostupno na: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en-> (16. 1. 2020).
- Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Europe (1481) o potrebi međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima. (2006). Dostupno na: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17403&lang=en_ (16. 1. 2020).
- Rezolucija Europskog parlamenta o važnosti europskog sjećanja za budućnost Europe (2019/2819(RSP)). (2019). Dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_HR.pdf_ (16. 1. 2020).
- Rogić, M. (2004). *Goli otok*. München: Vlastita naklada.
- Selimović, Š. (2009). »U paklu Golog otoka sačuvao sam živu glavu derući se iz sveg glasa«. *Slobodna Dalmacija*, 14. lipnja 2009. Dostupno na: <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/jedan-od-posljednjih-u-paklu-golog-otoka-sacuvao-sam-zivu-glavu-deruci-se-iz-sveg-glasa-58279> (11. 1. 2020).
- Statut općine Lopar (SOL). (2018). Dostupno na: <http://www.opcina-lopar.hr/wp-content/uploads/2018/04/Statut2018.pdf> (16. 1. 2020).

- Tadić, K. (2019). *Ožiljci prošlosti: povijesno-politološka ljetna škola na Golom otoku*. Zagreb: Radio Marija.
- Tašev, I. (2016). »Popunili su prazninu prema sjenama prošlosti«. *Glas Koncila*, 32, str. 8.
- Tašev, I. (2019). »Ožiljci prošlosti«. *Glas Koncila*, 32/33, str. 17.
- Ustav Republike Hrvatske. (2016). Zagreb: Novi informator.
- Večernji.hr. (2005). »Na Golom otoku žalio sam što nisam kriminalac«. *Večernji list*, 1. siječnja 2005. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/na-golom-otoku-zalio-sam-sto-ni-sam-kriminalac-802124> (27. 11. 2019).
- Voegelin, E. (2010). *Realitätsfinsternis*. Berlin: Matthes & Seitz.
- Vuksan, S. (2017). »Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih sustava«. *HRT*, 23. kolovoza 2017. Dostupno na: <https://radio.hrt.hr/radio-rijeka/clanak/europski-dan-sjecanja-na-zrtvetotalitarnih-i-autoritarnih-sustava/151907/> (14. 1. 2020).
- Zlovečera, B. (2012). *Na gumnu zla*. Dubrovnik: Matica Hrvatska.

BERNARD NEŽMAH

Goli spomin na Goli otok

Izvleček: Članek skozi diahrono kritično analizo tekstov obravnava fenomen recepcije Golega otoka v sodobnih enciklopedijah, v časopisnih člankih dobe Informbiroja in osvetli proces njegove tabuizacije in detabuizacije, tudi z aplikacijo sovjetsko-jugoslovanske komparacije. Rezultat je njegova presenetljiva redukcija z oblike totalitarnega nasilja na geografski pojem.

Ključne besede: Goli otok, gulagi, Informbiro, kritična analiza teksta, totalitarizem, govorica komunizma, leposlovje o taboriščih, cenzura in samocenzura

V prispevku bom fenomen Golega otoka obravnaval skozi njegove različne medijske reprezentacije v leksikonih in kratkih biografijah, v časopisih in literaturi, skozi pregled simultanege medijskega poročanja o spopadu z Informbirojem in preganjanja notranjih sovražnikov, skozi premestitev spopada na polje *ustvarjanja svetovnih rekordov v rudnikih, tovarnah in na gradbiščih, skozi opis procesa totalizacije družbe, v zadnjem delu pa bom predstavil faktični odgovor na vprašanje, ali je Tito vedel za Goli otok.*

Sodobni biografski podatki o dveh univerzitetnikih, zaprtih na Golem otoku

Gustinčič, Dragutin (1882–1974):

V letih 1945–48 je bil prof. in prvi dekan EF v Ljubljani. Zaradi podpiranja resolucije Informbiroja je bil 1948 izključen iz KPJ in do 1951 v zaporu; 1974 so ga ponovno sprejeli v KP (*Enciklopedija Slovenije*, 1989, 3, 480).

V geslu *Enciklopedije Slovenije* iz leta 1989 so trem letom težkega zapora, ki ga je preživel na Golem otoku, namenili en sam stavek, pa še ta taborišča Goli otok eksplicite sploh ne omenja. V letu padca Berlinskega zidu, v času, ko so bile strahote taborišča že na široko popisane v časopisju, je politični embargo na poročanje o njem še vedno deloval med uredniki enciklopedije. A oglejmo si še aktualno stran iz *Wikipedije*: »Leta 1948 so ga zaradi podpiranja Stalina in resolucije Informbiroja obsodili na zaporno kazen, izključili iz Komunistične partije in poslali skupaj z ženo na Goli otok. Zaprt je bil od leta 1948 do 1951, večinoma na Golem otoku, od koder so ga izpustili zaradi hudih poškodb. Po izpustitvi iz zapora so mu vrnili članstvo v partiji, vendar so ga izključili iz politike« (Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Dragotin_Gustin%C4%8Di%C4%8D, 10. 12. 2019).

Popularna prosto pisana enciklopedija mu nameni tri stavke, v katerih Goli otok predstavi kot običajni zapor za sodne obsojence, ne pa kot zloglasno taborišče brezpravja, predvsem pa zamolči, da po izpustitvi ni bil izključen le iz politike, temveč tudi iz profesorskega in družbenega življenja. Ob njegovi 90-letnici mu je 1. 1972 časnik *Delo* objavil obširni slavnostni portret, ki na 167 vrsticah podrobno opisuje njegovo partijsko kariero do l. 1948, o nadaljnjih 25 letih pa niti besedice. Posebej cinično je, da popiše tudi njegove tri krajše zaporne kazni iz časa Kraljevine, najbolj usodne – Golega otoka pa ne.¹

Logar, Cene (1913–1995):

Po 1948 je bil zaradi informbiroja skoraj osem let zaprt na Golem otoku. Po vrnitvi se je upokojil z nazivom redni profesor za filozofijo na FF v Ljubljani (*Enciklopedija Slovenije*, 6, 1992, 310).

¹ Glej: *Delo*, 05. 11. 1972: »Ing. Dragotin Gustinčič – 90-letnik«, 7.

Enciklopedijsko geslo, ki je bilo napisano v samostojni državi Sloveniji, Goli otok opiše z nevtralnimi biografskim stavkom. Moderna *Wikipedija* pa njegovo najbolj fatalno obdobje popiše: »Ker se je leta 1948 opredelil za resolucijo Informbiroja in naj bi (mdr. skupaj s svojimi brati) ustanovil ilegalno skupino, je bil v februarju 1949 odstranjen in dvakrat (skupaj za skoraj 8 let) zaprt na Golem otoku oz. Grgurju« (Dostopno na: https://sl.wikipedia.org/wiki/Cene_Logar, 10. 12. 2019).

Stacke, ki zgolj tehnično popisuje zaporno kazen. A k enciklopedičnim zapisom velja pridati še akademskega. V čast *100-letnici ustanovitve ljubljanske univerze* je bila jeseni 2019 v avli Filozofske fakultete v Ljubljani postavljena razstava, na kateri so bili na velikih plakatih izpostavljeni nekateri njeni izstopajoči profesorji.² Med njimi tudi Cene Logar, o katerem je filozof Božidar Debenjak prinesel kratek zapis: *Potem se je zgodil Informbiro, katerega rezultat je bil Goli otok. Ko je bil izpuščen, ga je vzel pod svojo streho republiški arhiv, kjer je bil v službi, dokler se ni politika spomnila, da bi ga lahko rehabilitirali v sklopu Filozofske fakultete. In to je fakulteta potem tudi naredila. Vendar pa je tedaj poslal kratko pismo, v katerem je izjavil, da mu zdravnik ne dovoli predavati in zato ni nikoli predaval.*

Tudi tu Informbiro in Goli otok padeta z neba, se torej zgodi ta in sta rezultat. Še bolj pomenljivo je, da njegov osemletni politični zapor in kasnejša odstranitev z univerze, ki sta krucialno določila njegovo življenje, nista navedena, je pa izpostavljeno povsem efemerno pismo.

Če enciklopedične zapise o Gustinčiču in Logarju primerjamo z biografijami sovjetskih književnikov in znanstvenikov, ki

2 Tu velja izpostaviti neakademski kriterij izbire, po katerem sta bila, denimo, izpostavljena kar dva filozofa: Klement Jug in Cene Logar z navedbo, da sta doktorirala pri Francetu Vebru, medtem ko njunega mentorja, ki je bil osrednje ime predvojne slovenske filozofije, sploh niso uvrstili med historične like.

so bili zaprti v gulagih, opazimo kapitalno razliko: taboriščna doba in kasnejša stigmatizacija je pri slovenskih navedena kot kratka faktična opomba, medtem ko je pri sovjetskih (Solženicin, Brodski, Šalamov etc.) konstitutivni moment njihove biografije in kariere. Goli otok je na Slovenskem reprezentiran samo kot geografski in faktični pojem, ne pa kot najbolj brutalna manifestacija obračunavanja z državljani, ki jo je prakticiral komunistični režim.

Dolgoletni tabu Golega otoka v časopisih in literaturi

Od kod izvira ta sodobna lahkotna drža, ki ne premore ne empatije do žrtev ne najostrejše distance do tega momenta zgodovine? Odgovor poiščimo posredno: kdaj se v časopisih in knjigah pojavijo prvi zapiski nekdanjih zapornikov o Golem otoku? Kot zastraševalni mit je deloval od začetka delovanja taborišča, strah, da lahko tudi ti končaš tam, je že sam ustvarjal pri ljudeh samocenzuro, da bi se ne lotevali tabuiziranih tem. V jugoslovanskih časopisih je prvi spregovoril Dragutin Vajdić v *Mladini* poleti 1987, ko je njegovo življenjsko zgodbo začel objavljati David Tasić v nadaljevanjih do konca leta,³ nato pa je predstavil še usodo drugega golotočana Radovana Hrasta. *Mladina* je sredi osemdesetih sistematično rušila tabuje in objavljala pogovore z dotlej nezamisljivimi sogovorniki – s političnimi zaporniki. Toda prvi sogovorniki so bili Dobroslav Paraga,⁴ Vladimir Šeks, Franc Miklavčič, Viktor Blažič in Oto Vilčnik, ki pa so bili zaporniki iz sedemdesetih in osemdesetih let. Najtežji zapor – Goli otok ni prišel na časopisne strani kot prvi, ampak šele čez leto oziroma nekaj let kasneje. Kar pripoveduje

3 Leta 1988 jo je izdal še v knjigi *Leševi s Golog* pri založbi Emonica.

4 Paraga je bil zaprt tudi na Golem otoku, ki pa je bil v osemdesetih povsem drugačen tip taborišča kot konec štiridesetih.

o moči tabuja,⁵ ki se je posredno kazala tudi v tem, da so novinarji lažje naleteli na nedavne politične zapornike, ki so bili pripravljeni spregovoriti, kot na žrtve Golega otoka.

V literaturi je prvi v Jugoslaviji tematiziral izkušnjo golootoškega zapornika Branko Hofman v romanu *Noč do jutra* leta 1981, leto kasneje je svoj roman *Hip 2*⁶ napisal Antonije Isaković, tri leta kasneje pa še Igor Torkar v znamenitem romanu *Umiranje na obroke*. Časniki, ki poročajo o stvarnosti, so bili seveda pod močnejšim cenzurnim nadzorom, a vseeno se velja vprašati, zakaj se je literatura, ki je po sebi vendar fikcija, začela pojavljati prav po letu 1980. Literarne svoboščine je očitno razširila šele Titova smrt, kar pa postavlja v drugačno luč primerjalno sovjetsko-jugoslovansko zgodovino svobode umetniškega izražanja.

V Jugoslaviji je izšel prvi roman o komunističnem taborišču leta 1981, torej leto po Titovi smrti. V Sovjetski zvezi pa je izšel roman Aleksandra Solženicina *En dan v življenju Ivana Denisoviča*,⁷ ki opisuje grozote gulagov, že leta 1962. Sprva sicer ni izšel kot knjiga, ampak v reviji *Novi mir*, potem ko je na seji centralnega komiteja dosegel njegovo izdajo sovjetski voditelj Nikita Hruščov (Puchner, 2020, 323). Toda naklada je bila impozantna – milijon izvodov.

Leta 1962 sovjetski reformistični voditelj komunistične partije Hruščov dovoli izdajo romana o grozodejstvih gulagov, kar pomeni, da je priznal zločine sovjetskega vodstva, a se obenem s tem distanciral od njih. Njegov jugoslovanski kolega Tito pa do konca

5 Manj vidni tabu je odsotnost primerjav v slovenskem znanstvenem tisku med jugoslovanskimi, sovjetskimi, italijanskimi in nemškimi taborišči. Na otoku Ponzu, kjer je bilo taborišče za politične nasprotnike fašizma, je bilo zapornikom dovoljeno, da so se ob polni luni lahko kopali v morju (Tommasini, 2020, 166), medtem ko je bilo na Golem otoku kopanje v morju strogo prepovedano.

6 Pomenljivo je, da je slovenski prevod izšel šele leta 1984, s triletno zamudo.

7 V slovenskem prevodu šele dve leti kasneje pri Državni založbi Slovenije.

svojih dni ni dovolil objave ne razkritij ne literature o Golem otoku. Še več, leta 1962 je na Zahodu Milovan Djilas objavil knjigo *Conversations with Stalin*, zaradi katere so ga v Beogradu obsodili na dodatnih pet let zapor. Skratka, medtem ko so v Sovjetski zvezi izvajali destalinizacijo že od leta 1956, je bil pod Titom lik Stalina sodno zaščiten še v šestdesetih, sam Tito pa je v stalinistični metodi še enkrat obračunal s svojim kritikom Djilasom.

Medijska reprezentacija spopada z Informbirojem

In prav triada: Stalin-Tito-Goli otok je ključ do razumevanja fenomena Goli otok. Povrnimo se v leto 1948, ko se zgodi dogodek, ki sta ga jugoslovansko časopisje in zgodovinoписje interpretirala kot zgodovinski. Izjava Informbiroja, v kateri je vzhodni blok komunističnih partij obsodil politiko svoje članice Titove Jugoslavije, je zaokročila 28. junija 1948. *Slovenski poročevalec* je dva dni kasneje na naslovnici objavil odgovor CK KPJ na resolucijo Informacijskega biroja, ki je izpostavil neupravičene očitke in laži, »da v jugoslovanski komunistični partiji ni demokracije in kritike, temveč vlada sistem vojaškega vodstva« (*Slovenski poročevalec*, 30. 6. 1948, 1).

Kdo so bili v očeh bralcev sploh akterji spopada? Na eni strani amorfni urad z imenom Informacijski biro (Informbiro), na drugi CK KPJ. So v časnikih našli neposredne evidence, da je Tito v spopadu s Stalinom?

»SP« je mesec kasneje objavil poročilo s kongresa KPJ in celotni referat Tita, ki ga slednji konča z vzklikom: »Naj živi velika Sovjetska zveza z genialnim Stalinom! (dolgotrajno ploskanje in skandiranje TitoStalin se je ponavljalo večkrat)« (*Slovenski poročevalec*, 23. 7. 1948, 4).

Časopisni poročevalec torej nedvoumno sporoča, da Tito vzklika pozdrave Stalinu, ves partijski vrh pa mu ploska in za njim skandira Stalinu! Kdo je torej Informbiro, ki je v sporu z Jugoslavijo?

V istem referatu jih Tito izpostavi: »Moral bi biti tisti, ki nas napadajo, in to so voditelji Kompartij tistih držav, katerim smo mi največ pomagali, vsaj toliko pošteni, da se ne bi bavili s takimi lažmi in strahotnimi klevetami, kakor je npr. trditev, da smo nacionalisti, tj. da nismo več internacionalisti« (Ibid). In potem v nadaljevanju našteje vodstva bolgarske, romunske in češkoslovaške partije, vendar pa sam spopad razume kot začasni nesporazum: »Ob koncu, tovariši, bi rad poudaril, da bomo delali z vsemi silami za to, da bi se odnosi med našo Partijo in VKP(b) zopet popravili. Upamo, da nam bodo dali tovariši voditelji VKP(b) možnost, da mi tukaj, na kraju samem, dokažemo vse, kar je netočno v resoluciji« (Ibid).

Kot Informburo so predstavljeni voditelji komunističnih partij dela vzhodnoevropskih držav, nikakor pa ne Sovjetska zveza, medtem ko sam Stalin še vedno figurira kot najsvetlejši zaveznik Tita. Tri mesece kasneje, ob obletnici oktobrske revolucije, 6. novembra, *Slovenski poročevalec* na naslovnici objavi brzojavko predsednika Vseslovanskega komiteja Božidarja Maslarića generalisimu Stalinu: »Slovanski narodi korakajo danes skupno s sovjetskim ljudstvom. [...] Danes so še tesneje povezani med seboj, kakor so bili med drugo svetovno vojno. Njihova bratstvo in enotnost sta zapečateni za večne čase v boju proti splošnemu sovražniku in ni na svetu sile, ki bi mogla razbiti skupnost slovanskih narodov. Naj živi in se krepí Sovjetska zveza, ki koraka zmagovito v komunizem, opora držav ljudskih demokracij, ki gredo v komunizem!« (*Slovenski poročevalec*, 6. 11. 1948, 1).

Dan zatem pa objavi še čestitko Tita Stalinu: »Dovolite mi, da vam v imenu narodov in vlade toplo čestitam [...]« (*Slovenski poročevalec*, 7. 11. 1948, 1). Da je Stalin prvi voditelj slovenske države, je na formalni ravni izrazil tedanji slovenski minister za delo Ivan Regent, ki je v govoru izpostavil: »Klevete proti voditeljem naše Komunistične partije ne morejo motiti naših narodov pri proslavljanju Oktobrske revolucije in njihove ljubezni do Sovjetske zveze. [...] Naši narodi ne morejo ločiti

ljubezni do Sovjetske zveze in tov. Stalina od ljubezni do svoje nove Jugoslavije in tov. Tita [...]. Naj živi Oktobrska revolucija! Naj živi Sovjetska zveza! Naj živi tov. Stalin, voditelj narodov Sovjetske zveze in delovnega ljudstva vsega sveta!« (Ibid, 2).

In zdaj pozor – šele za vzklikom Stalinu pride na vrsto Regentov vzklik – *Naj živi Tito! Naj živi Marinko!*

Najprej je pozdravil Stalina, za njim pa predsednika jugoslovanske in slovenske vlade! Kako so bralci razumeli informbirojevski spor? – Ne eni strani je bil torej Informbiro, ki je širil klevete proti voditeljem jugoslovanske partije, na drugi pa se jugoslovanski voditelji s Titom na čelu še vedno zaklinjajo na ljubezen do Sovjetske zveze in Stalina. Hvalospevi Stalinu so se nadaljevali tudi ob njegovem rojstnem dnevu, ko so časopisi na naslovnica objavili njegovo fotografijo s slavnostnimi članki, dan kasneje pa še Titovo brzojavno čestitko: »Dovolite mi, da vam v imenu vlade in narodov [...] čestitam k rojstnem dnevu in Vam želim mnogo uspehov pri vašem naporu za blaginjo narodov ZSSR in vsega naprednega človeštva« (*Slovenski poročevalec*, 22. 12. 1948, 1).

Bralci jugoslovanskih časopisov so prebirali vesti o Titovem naklonjenem odnosu do Stalina, kateremu je priznaval vrhovno vodstvo vsega naprednega človeštva. O kakršnemkoli konfliktu Stalina in Tita časopisje ni poročalo. Toda sovjetski zunanji minister Molotov je v govoru ob obletnici oktobrske revolucije neposredno pozval jugoslovanske narode, da odstavi Tita. Vendar tega jugoslovanski bralci niso izvedeli, saj so časniki ta del govora Molotova preprosto izpustili, nanj je opozoril skoraj 40 let pozneje Titov biograf Vladimir Dedijer, štiri leta po Titovi smrti (Dedijer, 1984, 427).

Agitprop KPJ je torej poskrbel za odstranitev najbolj usodnega dela govora, zaostreni konflikt sovjetskega vrha s Titom je bil konec leta 1948 še tabu za jugoslovansko javnost. Tito še ni izrekel zgodovinskega ne Stalinu. Še 23. februarja 1949 časniki prinašajo idilično sliko Sovjetske zveze ob 31-letnici⁸ sovjetske armade: »Od kod ta silna moč in zavest o nepremagljivosti Sovjetske armade? [...] Prvo in najvažnejše geslo sovjetskega borca na fronti in v zaledju, v vojni in miru, pa je seveda neomajna vdanost idejam Lenina in Stalina. Skupaj s sovjetskim ljudstvom in naprednimi narodi proslavljamo danes tudi mi praznik Sovjetske armade« (*Slovenski poročevalec*, 23. 2. 1949, 1).

Stalin je bil še naprej opevan v medijih. Celo pomladi 1949, ko je Tito na II. kongresu Ljudske fronte neposredno spregovoril o gonji vzhodnega bloka s Sovjetsko zvezo na čelu zoper jugoslovanski državni vrh: »Dovolite, da se sedaj dotaknem gonne, ki jo vodijo proti naši državi voditelji držav ljudske demokracije in ZSSR [...]. Tudi sovjetski časopisi in radio nas vedno bolj napadajo in zavzemajo stališče, ki ga nikakor ni mogoče imenovati prijateljsko: radio *Moskva* je imel 18. februarja letos oddajo proti nam [...] z domnevnimi napadi v *Borbi* na tovariša Stalina. Vsakdo pri nas ve, da to ni resnica, ker naše časopisje niti ni napadalo tovariša Stalina niti tega ne more napraviti« (*Slovenski poročevalec*, 10. 4. 1949, 2).

Sam Tito je bil garant dobrega Stalinovega imena v jugoslovanskih časnikih, medtem ko je spopad lociral na raven sovjetskih časopisov in radijskih postaj, ki da so tendenciozno in neresnično obveščali Stalina. V govoru potem polemizira z več oddajami na moskovskem radiu, ki jih navaja kar po dnevih, med drugim: »Posebno zadnjih 14 dni sta se sovjetsko časopisje in radio tako razmahnila v svojih napadih na nas, da sta skoro zasenčila madžarsko propagando proti nam [...]. V mo-

8 Slavljenje 31-letnice sovjetske armade ni bil novum, zakaj tudi prej so slovenski častniki slavili njeno 30-letnico, 29-letnico etc.

skovskem radiu je Lajtman trdil, da ‚Titova klika‘ spravlja v promet laži, ki jih širijo ameriški reakcionarji in njihovi prišepetovalci« (Ibid, 2).

Predsednik jugoslovanske vlade ni niti v polemiki s predsednikom sovjetske vlade, z zunanjim ministrom ali politbirojem, ampak z novinarjem radia *Moskva*, Lajtmanom. Prvi mož Jugoslavije ni v duelu z državniki,⁹ s sebi enakimi po političnem rangi, temveč z novinarji in uredniki. Bralci časopisov v Jugoslaviji so dobili torej sliko, da zoper jugoslovansko politiko nastopajo sovjetski mediji in ne sovjetski politiki, ki so evidentno samo napačno poučeni. Konec avgusta prinaša časnik poročilo o izidu novih knjig, od seznama sedmih so prve tri prevodi Stalinovih del: *O Leninu*, *O socialističnem tekmovanju*, *Kako pojmuje socialna demokracija nacionalno vprašanje*.¹⁰ Stalin je še poleti 1949 najbolj tiskani avtor pri Cankarjevi založbi in za njegovega življenja v jugoslovanskih časnikih ni izšla nobena osebna kritika.¹¹ Ob njegovi smrti je jugoslovanski vrh ostal brez besed, bil dobesedno paraliziran – ne Tito ne politburo ne centralni komite, nihče ni dal izjave za medije. Časopisi so po petletnem spopadu s Stalinovim Informbirojem objavili zgolj materialno stanje stvari pod faktičnim naslovom – *Stalin je umrl*:

9 »Tito je bio prilično oprezan u kritici sovjetskog razima i još 1951 ogradi-vao se od nekih Đilasovih ostrih kritika« (Kuljić, 2005, 156).

10 Napotujem na »Nove knjige in revije« v: *Ljudska pravica*, 24. 8. 1949, 3.

11 Izjema je Djilasov članek »Ali se Stalin vrti v krogu?«, ki pa je izšel kot drobna publikacija leta 1952, v kateri pa avtor le teoretsko polemizira s Stalinom: »Stalin ni razumel in ne bo razumel vseh teh vprašanj [...], ker se ne bori za širjenje in za zmago socializma v svetu, temveč za širjenje svojega državnokapitalističnega imperija in za notranjo krepitev birokracije« (Djilas, 1952, 9).

Moskva 6. marca. V zdr. poročilu o smrti je rečeno, da je Stalin umrl včeraj ob 21.50 [...]. Stalinovo truplo je bilo danes pripeljano iz Kremlja v Dom sindikatov. [...] Stalin leži v odprti krsti, oblečen v maršalsko uniformo. Častno stražo imajo oficirji. Ob 16. uri je bil dovoljen občinstvu dostop do mrtvaškega odra. Pred vhodom se je stvorila 3 km dolga vrsta, v vsaki vrsti po 50 oseb. Nato so množice začele molče korakati mimo krste, medtem ko so vojaške godbe igrale žalne koračnice (*Slovenski poročevalec*, 7. 3. 1953, 1).

Ali je časnik ostal le pri poročilu, ne da bi prinesel komentar?

Ni objavil uredniškega komentarja, ne besed jugoslovanskih politikov, ampak je posegel po prevodih:

New York Herald Tribune sodi, da je edina pametna politika ohranitev enotnosti in povečana budnost, londonski Daily Mirror piše, da se je zaradi Stalina po drugi svetovni vojni ves svet znašel pred totalitarizmom, ki je hujši od nacizma in fašizma. Od takrat ni več miru, vladali sta le brezkončna sovražnost in napetost. Daily Telegraph ugotavlja, da je Stalin ustvaril monolitno tiranijo (Ibid, 1–2).

Časnik navede tudi članke iz svetovnih časnikov, kot sta *Times* in *Figaro*, in reakcije ameriških, angleških, japonskih, nemških in indijskih politikov. Le Tito, ki ga je partijsko zgodovinopisje opevalo zaradi pogumnega upora Stalinu, ni o umrlem izrekel ničesar.

Preganjanje notranjih sovražnikov v sami komunistični partiji še pred spopadom z Informbirojem

Zakaj potem Goli otok, kamor je dal Tito zapreti na tisoče tako imenovanih informbirojevcev, ki so jih preganjali, ker naj bi se v

konfliktu Stalin-Tito izrekli za Stalina, medtem ko se sam Tito ni nikoli javno izrekel zoper Stalina? Odgovor najdemo v že omenjenem Titovem referatu na julijskem kongresu KPJ, poleti 1948:

Danes znova grozi naši Partiji velika nevarnost pred raznimi potuhnjenimi protipartijskimi elementi, ki so na poziv Informbiroja dvignili glave, da bi ogrozili enotnost Partije. Toda tokrat taki protipartijski elementi ne ogrožajo samo enotnosti Partije, marveč tudi enotnost narodov naše države. Potemtakem moramo biti nepomirljivi do vseh poskusov, da bi razbili enotnost naše Partije in enotnost naših narodov. (Burno odobranje.) Enotnost naše Partije je neločljiva od bratstva in enotnosti naših narodov in potemtakem pada na nas, člane Komunistične partije Jugoslavije, tem večja odgovornost. Zato, tovariši, bodimo neusmiljeni do vseh odklonov v naši Partiji, čuvajmo njeno enotnost in čistost, obvladajmo čim bolj znanost marksizma-leninizma, gojimo osnovne lastnosti komunistov – kritiko in samokritiko, kot eno najhujših orožij komunistov pri vsakdanjem delu pravilnega izvajanja partijske linije (*Slovenski poročevalec*, 23. 7. 1948, 4).

Tito je odkril notranjega sovražnika v partijskih vrstah in napovedal neusmiljen obračun. Njegova dikcija je sicer protislovna: hkrati govori o protipartijskih elementih in odklonih znotraj partij, kar je mogoče osmisлити samo z interpretacijo, da so odkloni v jugoslovanski partiji že sami po sebi protipartijski. Po čem pa je prepoznal te notranje sovražnike? To so tisti, ki so bili poprej potuhnjeni, torej molčeči, sedaj pa so na poziv Informbiroja dvignili glave, torej so začeli izrekati kritike na račun Titove politike.

Titov obračun z jugoslovanskimi informbirojevci je v prvi vrsti vzpostavitev enotnosti partije, kar implicira, da znotraj partije ni dovoljeno imeti različnih mnenj o krucialnih vprašanjih, skratka, kot politični program vpelje diktaturo partijskega enoumja na račun pluralnosti. Tu je indikativno, da napoved preganjanja jugoslovanskih informbirojevcev izreče že v trenutku, ko še govori in upa, da bo spor z realnim Informbirojem rešil.

V zgodovinskem pregledu tedanjega jugoslovanskega časopisja umanjka poročanje o dveh osrednjih spopadih: Tita s Stalinom ter Titovega režima z informbirojevci, ki so jih množično zapirali, pošiljali na Goli otok in jih kot brezpravna bitja maltretirali ter ubijali. Namesto tega pa je časopisje prineslo premestitev spopada.

Družbena funkcija dnevnega ustvarjanja svetovnih rekordov v rudnikih, tovarnah in na gradbiščih

V času kulminacije verbalnih spopadov jugoslovanske komunistične partije z amorfnim Informbirojem se je v časnikih na naslovnicaх pojavil nov žanr – poročila o rekordnih izkopih rudarjev. Od julija do srede oktobra so se vrstila poročila o rekordih, ki so bili kajpak vsi svetovni, saj so krepko nadkrilili dotedanji svetovni rekord sovjetskega heroja dela Stahanova.

Dne 26. julija je udaril naslovni članek – *Alija Sirotanović prekosil rekord sovjetskega rudarja Stahanova*, ki je v tekstu podatkovno ekspliciral uspeh: »Njegova brigada je v 8 urah nakopala 152 ton premoga in s tem za 50 ton preseгла prvi rekord Alekseja Stahanova« (*Slovenski poročevalec*, 26. 7. 1949, 1).

Na manifestativni ravni se je dogodil obrat, saj je časopisje prenehalo dajati sovjetske uspehe za zgled, ampak jih je začelo primerjati z jugoslovanskimi, ki so bili superiornejši. In to iz tedna v teden. Pet dni za Sirotanovićem je dosegel novi rekord 166 ton Škobić (*Slovenski poročevalec*, 31. 7. 1949, 2), slabe tri tedne kasneje je Trako s svojo brigado nakopal 270 ton (*Ibid*, 19. 8. 1949, 1), dan za njim Mijatović 354 ton in še istega dne Ramović 442 ton (*Ibid*, 20. 8. 1949, 1), slab teden kasneje Jusić 478 ton (*Ibid*, 26. 8. 1949, 1), naslednji dan Bičić 502 toni (*Ibid*, 27. 8. 1949, 1), tri dni kasneje Petek 518 ton (*Ibid*, 30. 8. 1949, 1), še teden zatem Zagorišek 850 ton (*Ibid*, 6. 9. 1949, 1), mesec pozneje pa Babajević 1010 ton premoga. Rekord Stahanova so

jugoslovanski rudarji podrli desetkrat in od 102 ton prešli na 1010 ton, se pravi, za skoraj tisoč odstotkov so presegli največjega sovjetskega heroja. Časopis *Ljudska pravica* je objavil kar seznam svetovnih rekordov, na katerem so le jugoslovanski rudarji (*Ljudska pravica*, 21. 8. 1949, 1). Časniki se ob tem kajpak niso spraševali, kako je to sploh mogoče. Francoski pisatelj André Gide se je z istim fenomenom stahanovstva soočil že sredi tridesetih let, ko je bil na uradnem obisku Sovjetske zveze. Čudil se je enormnim rekordom, ki pa jih je prevedel v primerljivo formulo, po kateri je delavec v petih urah opravil delo osmih dni. Vprašanje: kako je to mogoče, je pojasnil s sistemsko lenobo, da tam običajno delavci peturno delo opravljajo osem dni (Gide, 1936, 38). S predpostavko, da lenobnost ne izvira iz ruske tradicije, ampak iz sovjetskega režima, ki ne motivira delavcev za večjo dejavnost.

Premestitev jugoslovanskih medijev na rudarske rekorde pa ni bila le stvar izbire objekta poročanja, temveč je imela še stranski učinek, kot je odpoved racionalnega pogleda na realnost. Številke galopirajočih rekordov so bile povsem neprimerljive s športnimi dosežki. Ko je Bob Beamon na olimpijadi v Mexicu leta 1968 dosegel najbolj epohalni dosežek v zgodovini atletike – 890 centimetrov, saj je za 55 cm preskočil dotedanji najboljši izid na svetu, je rekordno lestvico premaknil za 7 odstotkov. Če v atletiki, ki je kraj rekordov *par excellence*, rekorde popravljajo za nekaj odstotkov, pa rudarski rekordi v Jugoslaviji leta 1949 presežejo tisoč odstotkov, kar izstreli delovne uspehe takratne Jugoslavije dobesedno v vesolje in posledično postavi Titovo vladavino za nadzemeljsko stvaritev, ki ji na svetu ni enake.

Po dobi rudarjenja so naslovnice časopisov preplavile druge vrste izjemnih dosežkov. Že v septembru se likom rudarjev pridružijo zidarji (*Slovenski poročevalec*, 4. 9. 1949, 1),¹² tkalke

12 Pomenljivo sporočilnost odraža vsebina teksta: *Tekmovanje zidarjev je v zadnjem tednu prineslo skoraj vsak dan nove rekorde.*

(Ibid, 20. 9. 1949, 1),¹³ delavci na naftnih ploščadih (Ibid, 4. 11. 1949, 1),¹⁴ oljarji (Ibid, 12. 10. 1949, 1),¹⁵ vulkanizerji, čevljarji, ki postanejo dnevni heroji dela. In tako se formira podoba Jugoslavije kot svetovne supersile, ki postavlja svetovne rekorde, kot da je edina država na zemeljski obli. Celu napovedi, da bodo odprli rudnik molibdena, takoj sledijo superlativi: »Kmalu odprli bomo rudnik molibdena, ki bo eden izmed največjih v Evropi. Ko bomo začeli izkoriščati molibden, se bomo uvrstili med prve proizvajalce te rude na svetu« (Ibid, 12. 10. 1949, 3).

Časniki rekordne dosežke vedno konstatirajo *per se*, nikoli jih ne primerjajo s podatki iz drugih držav. Osnovnega vprašanja, od kod izvirajo rekordi, se je, denimo, spremenila delovna tehnologija rudarjenja, časniki niso neposredno proučevali. So pa v hagiografijah rudarjev sem ter tja prinesli tudi poročila o neuspehih: »Slavni rudar Zidanšek je ta dan preklinjal. Ko je prišel na delo, je zagledal namesto stropa črno praznino. Nočna izmena ni dovolj pazila in je napravila zrušek« (*Ljudska pravica*, 27. 9. 1949, 1); »V šestih urah je brigada Abdurahmana Babajića izkopala 709 ton in preseгла normo za 606 odstotkov. Nato je zaradi napake na daljnovodu morala čakati dve uri na tok« (Ibid, 19. 9. 1949, 1).

Članka govorita o katastrofalnih delovnih pogojih: nekje zmanjka elektrike, drugod se v rudniku podirajo rovi, kar pripoveduje o diletantski organizaciji gospodarstva, toda te vsebine so prikazane le kot akcidenca.

Ko so naslednji mesec časniki prinesli pričakovani naslov *16-članska Babajićeva brigada je nakopala in naložila 1010 ton*

13 Pomenljivo sporočilnost odraža vsebina teksta: *Tkalka Marija Turkova je preseгла normo za 410 odstotkov.*

14 Pomenljivo sporočilnost odraža vsebina teksta: *V 30 dneh je zvrtil vrtino za nafto; pri Lendavi je Salko Hukić presegel rekord Stahanovca Orlova.*

15 Pomenljivo sporočilnost odraža vsebina teksta: *V 4 urah 840 kg olja. V oljarni Vir pri Domžalah je delavec Franc Škofijanc normo prekoračil za 500 odstotkov.*

premoga (Ibid, 13. 10. 1949, 3), je pomenljiv uvodni tekst: »Sklep brigade je bil, da hočejo izpolniti obljubo, ki jo je dal brigadir Abdurahman Babajić maršalu Titu, da bo nakopal 1000 ton premoga« (Ibid, 3). Gospodarski čudež je dobesedno postavljen kot posledica zaobljub Titu. Ne uporaba sodobnih strojev ali vpeljava bolj učinkovite tehnologije, ampak ljubezen do Tita je postala magična gonilna sila gospodarstva. Reportaža o rekordnem dosežku brigade rudarja Mijatovića v Kaknju beleži, da so rudniški vozači vseskozi vzklikali: *Za Tita! Za partijo!* (*Ljudska pravica*, 23. 8. 1949, 3). Po formuli: več ko bo izkazane ljubezni, boljši bodo delovni rezultati. Sicer pa je to bilo nujno, saj je vzhodni blok omejil izvoz strojev v Jugoslavijo, podatek, ki ga najdemo v članku – *Rudarji v Banovičih so razkrinkali in ožigosali češkoslovaške in madžarske informbirojevce* (Ibid, 24. 8. 1949, 1), ne prinaša akta intelligence service, ampak dobesedno navede: »Zborovalci so sprejeli resolucijo in v nji obsodili obrekovanja in laži informbirojevcev ter jih prikazali kot saboterje graditve socializma v naši državi. Češkoslovaška bi morala poslati v Banoviče 10 bagrov, poslala pa ni nobenega. Madžarska je bila dolžna poslati 27 lokomotiv, poslala pa je le tri, namesto 100 vagončkov, jih je poslala le 33« (Ibid, 1).

Totalizacija družbe

Rudarski narativ pa jeseni 1949 preskoči v političnega. Časopisi objavijo sporočilo vojaštva beograjskega garnizona rudarju Sirotanoviću: »Vsaka tona premoga, ki jo izkopljete preko norme, je udarec po informbirojskih klevetah« (Ibid, 19. 9. 1949, 1). Na drugem mestu prinesejo naslov – *Odgovor Litostroja*: »*Ni je sile, ki bi nas zlomila!*«, ki ga pojasni članek: »Danes so v Litostroju prekinili z delom. Preveč je že krivic in žalitev. Litostrojci ne morejo več molčati [...]. Jože Kožuh iz obdelovalnice je zahteval, da se vstavi v resolucijo: ‚niti najmanj se nismo ustrašili groženj sovjetske vlade, da nas v bodoče ne bo več podpirala‘« (*Slovenski poročevalec*, 28. 8. 1949, 1).

V spopad z Informbirojem so se poleg politikov in časnikov vključile tudi delavske množice: *Informbiro tekmuje z lažmi, mi pa z delom* (Ibid, 10. 10. 1949, 1); *Naš odgovor na krivične očitke sovjetske vlade bodo nove tovarne, nove hidrocentrale in še višje premagovanje norm Stahanova* (*Ljudska pravica*, 3. 9. 1949, 2). V prvo linijo spopada z Informbirojem vstopajo celo posamezni delavci: »Včeraj so se zbrali delavci in nameščenci kemične tovarne v Mostah, da bi skupno protestirali proti nesramnim sovjetskim notam, ki žalijo naše narode. Štirikratna udarnica Francka Urh je prečitala resolucijo, ki so jo poslali CK KPJ: Naš odgovor na vse te podle napade bo še povečana disciplina pri delu, borba za večjo storilnost in predčasna izpolnitev letnega plana« (*Ljudska pravica*, 7. 9. 1949, 1).

Delavci v kemičnih tovarnah, vojaški garnizoni in Francke napadajo Informbiro in so na naslovnicač časopisov. Najostrejši napadi ne prihajajo s partijskega vrha, temveč od neznanih delavcev. Zgodovinski spopad med Stalinom in Titom sploh ni konfrontacija voditeljev, jugoslovanski tisk ga je predstavil kot duel med sovjetskimi mediji in neimenovanimi politiki z dotlej anonimnimi jugoslovanskimi delavci.

Kaj je prinesel ta politični narativ delavskih množic? Ta premestitev spopada evidentno ni imela vpliva na sovjetsko-jugoslovanske odnose, pač pa je ideološka bitka na temo *Informbiro* prestrukturirala jugoslovansko družbo. Razmahnil se je akt množičnega zaklinjanja na Titove besede, vpeljan je bil pojem enotnosti, ki je eliminiral kakršnokoli skepso. Obenem pa se pojem Informbiroja razširi na nove teme in kraje onkraj meja razuma: »Pred nekaj meseci so ameriški informbirojski listi objavljali članke z velikimi naslovi: Črna kuga prihaja v Ameriko. Za črno kugo so ameriški informbirojevci smatrali prvi slovenski igrani film ,Na svoji zemlji‘« (*Ljudska pravica*, 18. 8. 1949, 2).

Informbiro je naenkrat lociran tudi v ZDA in ameriški časniki imajo status glasil Informbiroja. Časopis *Ljudska pravica* ne navede nobenih imen, nikakršnih referenc, jugoslovansko novinarstvo daje vtis lunatičnega projekta. Dobesedno – Titova Jugoslavija ne zmaguje le bitk z Informbirojem, temveč tudi zoper zakone narave, ko pred časopisne bralce pride naslov – *Reka Neretva teče po novi strugi*. Vlada se je namreč lotila projekta izsušitve Skadarskega jezera, površine, večje od Slovenije. Projekt je bil pospremljen z naslovom *Izsušitev Skadarskega jezera bo velik uspeh naših strokovnjakov* in s poanto: »Pridobili bomo 22.000 ha plodne zemlje, na kateri bomo gojili riž, bombaž, južno sadje [...]« (*Slovenski poročevalec*, 2. 7. 1949, 1).

Nadrealistični podvig, ob katerem bi pričakovali vsaj javno diskusijo, če ne živahno polemiko, toda državne poteze so prenehale biti objekt razmišljanja. Kakšen status bi imelo izrekanje ugovorov? »Medtem ko je Jugoslavija izvršila vse priprave, so informbirojci iz Budimpešte, Prage in Moskve razglašali, da je naš projekt samo demagogija in lahkomiselnost. Glavni inženir Černi je naglasil, da je načrt neuresničljiv samo za omahljivce, strahopetce in ozkosrčne ljudi« (*Ljudska pravica*, 19. 7. 1949, 2).

Polemika je torej onemogočena, saj sta vsakršna skepsa in zadržanost takoj ožigosani kot informbirojstvo, posamezniki, ki bi ju izrekli, pa so v najboljšem diskreditirani kot omahljivci, strahopetci in ozkosrčneži.

Spopad z zunanjim Informbirojem se je razširil v Jugoslavijo, a ne le zoper klasične informbirojevce, ki so se *izjasnili za Informbiro*, ampak na samo gesto oponiranja, kritike, postavljanja drugačnih alternativ. Pod parolo borbe z Informbirojem je bilo vzpostavljano stanje monolitnosti. Celo lunatične ideje, kot je izsušitev največjega jezera v državi, so dobile status nedotakljivih resnic. Nastopila je poetizacija norosti, ki jo uteleša pesem, ki so jo deklamirali pred 10 tisoč udeleženci začetka projekta:

Oj skadarsko vodo plava, I tebi je došlo do kraja
 Oj skadarsko vodo ladna,
 Radičemo da te nema,
 Radičemo bez odmora
 Izsušit se blato mora (*Ljudska pravica*, 19. 7. 1949, 2).

Tito eksplicite omeni Goli otok

Ob koncu pa še konkretno vprašanje: Ali je Tito vedel za Goli otok? Zgodovinarja Ivo in Slavko Goldstein to potrjujeta po izpovedih Milovana Djilasa, Jovanke Broz in Steva Krajačiča, posebej plastično pa prikaže navada, ko so morale zapornice na sv. Grgurju (ženska inačica Golega otoka) ob prihodu skandirati: »Oj, Staljine, staro bako, ne vara se Tito lako« (Goldstein, 2015, 476).

A ohranjen je tudi zvočni posnetek Titovega govora na kmetijski razstavi v Zrenjaninu, kjer omeni dramo Mihailovića, rekoč: »Nedavno ste videli gledališki komad ‚Kako cvetijo buče‘, ampak glava avtorja, ki je to pisal, ne cveti, ker je popolnoma gnila, ker blati naš družbeni sistem in poskuša prikazati našo družbo, kot da je ničvredna. To govori ta, ki je bil na Mramorju, na Golem otoku. Te stvari nas motijo, ne zahtevam, da ga zapremo, mi moramo zahtevati od komunistov, nas komunistov je bogami milijon, postopati je treba od spodaj navzgor, da ga onemogočimo, da se ukvarja s takšnim poslom« (Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=JKpx7Ndpric>, 19. 12. 2019).

Posledica tega govora je bila, da so dramo takoj umaknili s sporeda, roman Mihailovića pa so pobrali iz knjigarn in knjižnic in v času njegove vladavine pisatelj ni več objavljajal.¹⁶ Spletni arhivi zvočnih zapisov so nam ohranili neposredni dokaz, da je Tito osebno stigmatiziral nekdanje zapornike na Golem otoku.

16 Podobno usodo dela, ki je prikazovalo berlinsko družbo kot kotišče pouličnih band, je v tridesetih doživel roman Ernsta Haffnerja *Krvni bratje*, ki je po volilni zmagi nacizma izginil iz nemških knjižnic in knjigarn.

BIBLIOGRAFIJA

- Dedijer, V. (1984). *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita – 3*. Beograd: Izdavačka radna organizacija »Rad«.
- Djilas, M. (1952). *Ali se Stalin vrti v krogu?*. Ljubljana. (Na separatu ni oznake založnika, edini primerek pa hrani Slovenska knjižnica pod oznako: 6K M E 747).
- Djilas, M. (1990). *Conversations with Stalin*. Orlando: Harcourt Brace & Company.
- Enciklopedija Slovenije. (1992). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Filipič, F. (1972). »Ing. Dragotin Gustinčič – 90-letnik«. *Delo*, 5. november 1972, str. 7.
- Gide, A. (1936). *Retour de l'U.R.S.S.* Paris: Gallimard.
- Goldstein, S., Goldstein, I. (2015). *Tito*. Zagreb: Profil.
- Haffner, E. (2015). *Krvni bratje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Hofman, B. (1981). *Noč do jutra*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Isaković, A. (1983). *Tren*. Beograd: Prosveta.
- Jezernik, B. (2013). *Goli otok – Titov gulag*. Ljubljana: Modrijan.
- Kuljić, T. (2005). *Tito*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka »Žarko Zrenjanin«.
- Ljudska pravica. (1948, 1949, 1953). Ljubljana.
- Mihailović, D. (1983). *Kad su cvetale tikve*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Mladina. (1985–1988). Ljubljana.
- Puchner, M. (2020). *Napisani svet*. Ljubljana: UMco.
- Slovenski poročevalec. (1948, 1949, 1953). Ljubljana.

Solženicin, A. (1971). *En dan Ivana Denisoviča*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Šalamov, V. (2011). *Kolimske zgodbe*. Ljubljana: Modrijan.

Tasić, D. (1988). *Leševi s Golog*. Ljubljana: Emonica.

Tommasini, U. (2020). *Kovač anarhist*. Ljubljana: Založba /*cf.

Torkar, I. (1984). *Umiranje na obroke*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Volkov, S. (2009). *Pogovori z Josifom Brodskim*. Ljubljana: Nova revija.

Spletni viri:

https://sl.wikipedia.org/wiki/Dragotin_Gustin%C4%8Di%C4%8D (Dostopno: 10. 12. 2019)

https://sl.wikipedia.org/wiki/Cene_Logar (Dostopno: 10. 12. 2019)

<https://www.youtube.com/watch?v=JKpx7Ndpric> (Dostopno: 19. 12. 2019).

DEAN KOMEL

Zakaj nas ni več strah Golega otoka?

Izvleček: Prispevek obravnava vprašanja, kako opredeliti zastraševalno moč »prevzgojnega zapora« Golega otoka sedemdeset let po njegovi vzpostavitvi. Po razpadu Jugoslavije so se sicer zvrstile številne kritične refleksije, vseeno pa fenomen Golega otoka sam po sebi še naprej ostaja zunaj relevantnega družbenega in zgodovinskega horizonta, ki bi opredelil njegovo funkcijo in mesto.

Gljučne besede: totalitarna moč, Goli otok, Jugoslavija, svoboda, demokracija

Vprašanje se nam zdi čudno. Pomislimo: Zakaj pa naj bi nas bilo strah Golega otoka? Saj ga ni več.

Vemo oziroma smo lahko izvedeli, da je bil Goli otok ključna zastraševalna *metoda* oblasti v nekdanji Jugoslaviji, ki se je izvrševala tudi nad oblastniki samimi, ne le nad tistimi, ki so kakorkoli nasprotovali oblasti.¹ Vršila se je nad vsemi, ki so prebivali v povojni Jugoslaviji, saj ni bilo nikogar, ki ne bi vedel, kaj ga čaka, če te pošljejo na Goli otok.² V tem pogledu ni šlo zgolj za metodo, pač pa za *strukturo* oblasti, ki se je uvedla in izvajala kot politična praksa, ne kakorkoli, pač pa kot učinkovita moč obvladovanja, zaradi česar se je preobrazila v *teh-*

1 »Nekateri od tistih dijakov, ki so bili skupaj z mano zaprti leta 1949, sploh niso bili člani komunistične partije. Študenti, ki so bili zaprti na Golem otoku, pa so bili v glavnem člani partije in večina jih je bila tudi v partizanih. Na otoku pa so bili zaprti tudi stari partizani in stari španski borci. Tam je bila skoraj polovica črnogorske republiške vlade, tam so bili ljudje z vrha jugoslovanske partije« (Aplenc, 2018).

2 Goli otok kot totalitarni fenomen je doslej najobširnejše dokumentiran v petih knjigah (1990–2012) srbskega pisatelja in akademika Dragoslava Mihailovića, ki je tudi sam prestal golotoško torturo; prva knjiga *Istina o Golom otoku* je izšla leta 1987 v Beogradu.

nologijo oblasti. Kjer tehnologija obvladovanja družbe postane ključna in izključna politična praksa, govorimo o *totalitarnosti*. Oznake »totalitarizem« se sicer, ko gre za povojno Jugoslavijo, prejkone izogibamo, tudi v primeru mednarodnih raziskav in preiskav, predvsem zaradi konfliktnega odnosa Jugoslavije z Velikim sovjetskim bratom leta 1948, kar naj bi bil neposreden povod za vzpostavitev koncentracijskega taborišča Goli otok.³

Kolikor naj bi bili na Goli otok odvedeni pristaši totalitarne- ga stalinizma – če pustimo seveda ob strani okoliščino, ali so vsi dejansko to tudi bili, pa predvsem, da niso bili samo ti –,⁴ se sproži vprašanje, zakaj se je pred totalitarizmom treba braniti s totalitarno metodo.⁵ Ali pa je taka obramba izkoriščena za napad na celi črti?

3 Postavitev koncentracijskega taborišča na Golem otoku po neposrednem navodilu državnega in partijskega vrha leta 1949 se nam lahko celoviteje razjasni šele v navezavi na medvojno in povojno »vzpostavljanje revolucionarne oblasti«. Glej k temu Komel, 2004 ter nadalje Šturm in Lavre, 2017. Specifična in tudi zapostavljena je situacija ženskih taborišč (glej Simić in Trifunović, 2013; Dežman, Jambrek, Puhar in Šturm, 2014).

4 Na Golem otoku je bil, recimo, zaprt Šaban Bajramović, poznan kot »kralj romske glasbe«, ki je iz ljubezni do svojega dekleta za kratek čas pobegnil iz vojske. Ko so ga prijeli ter na sodišču obsodili na tri leta Golega otoka, se je odzval: »**Ne možete** vi mene da osudite **koliko ja mogu** da izdržim!« Takoj so mu kazen zvišali na pet in pol let. Po lastnem pripovedovanju naj bi se kot glasbenik prvič uveljavil prav med prestajanjem kazni na Golem otoku, poleg tega da je potem, ko se je naučil brati, prebral celotno tamkajšnjo knjižnico in se odlikoval kot nogometaš v ekipi zapornikov.

5 Tako še v obdobju Jugoslavije in po njem naletimo na tako rekoč brezštevilne kritike stalinizma, ki pa sploh ne omenjajo fenomena Golega otoka – kot da bi predstavljal kriminalni, ne pa kritični element! Neposredno v zvezi s tem se sproža vprašanje, ali je bila Jugoslavija vsaj v enem poglavju svojega obstoja totalitarna ali avtoritarna država, ki je seveda odvisno od tega, kaj označujemo in menimo s totalitarizmom in kako mislimo totalitarnost samo ter seveda kaj na podlagi tega upravičujemo in opravičujemo. Prim. k temu Flere in Klanjšek, 2014; Ognjenović in Jozelić, 2016.

Odgovor smo že nakazali s tem, da je metoda Golega otoka strukturno služila tedanji oblasti, da je svojo politično prakso udejanjila kot tehnologijo obvladovanja družbe. S tem pravzaprav ni povedano ničesar novega, vprašanje pa je, *koliko in če sploh nam to da misliti*. Na česar ne pomislimo.

Hannah Arendt je *ne-mišljenje*, spodbujana po eni strani z Eichmannovim primerom (Arendt, 2007),⁶ po drugi pa s Heideggrovo knjigo *Kaj se pravi misliti?*,⁷ obravnavala kot zaščitno znamko totalitarizma, z izrecnim opozorilom, da pred njim nikakor ni že vnaprej zaščiten tudi svobodni demokratični svet. Z *ne-mišljenjem* ni menila zgolj kake nemoči kritičnega mišljenja, marveč bolj to, da se nam noče misliti, ne občutimo potrebe, da se v nas sproži kak razmislek.⁸ Ne moremo pa kar hoteti misliti, kadar smo pač pri volji, marveč nam mora *nekaj dati misliti*.

Heideggrovo vprašanje, kaj se pravi misliti, bi lahko tako pretvorili v vprašanje, *kaj nas pripravi misliti oziroma zaradi česa se nas ne pripravi misliti*. V primeru začrtane teme bi to pomenilo: ne Goli otok kot izoliran fenomen, marveč v povezavi z zastraševalno metodo, strukturo in tehnologijo oblasti, ki ga je kot fenomen omogočila,⁹ *s tem da ni dovoljevala misliti*. Vendar vprašanje, *zakaj nas ni več strah Golega otoka*, po svo-

6 »Ta odsotnost mišljenja pa ni izhajala iz kakšnega pomanjkanja dobrih manir, iz neumnosti, norosti ali nesposobnosti elementarnega razumevanja. Eichmann se je precej dobro zavedal svojih dejanj v smislu pošiljanja milijonov v smrt, vendar pa ni mislil in razsojal o tem, kaj je počel oziroma kaj njegovo početje dejansko pomeni. Zato so v njegovem zagovoru skoraj popolnoma prevladali klišejski jezik, konvencije in standardizirane kode izražanja« (Jalušič, 2009, 169).

7 »Najpomiselnejše v našem pomisljivem času je, da še ne mislimo« (Heidegger, 2017, 13). Arendt je kot moto k svojemu delu *Življenje duha* izbrala odlomek iz *Kaj se pravi misliti?* (Arendt, 1971, 1).

8 »Thoughtlessness«, »Gedankenlosigkeit«, bi tozadevno kazalo prevesti kot »brezmiselnost« ali »brezmiselje«.

9 Prim. Erzetič, 2016.

jem smislu meri drugam, ne da bi se nam ne dovoljevalo misliti, marveč da nam *ni puščeno misliti, kako nismo* pripravljeni misliti.

Pričakovan odgovor bi bil, ker Goli otok ne straši več. Ampak – ali nas kakršenkoli strah kakorkoli lahko pripravi misliti? Zaradi strahu kvečjemu pričnemo begati v mislih, nas spreleti nelagodje. Strah nam ne pusti misliti. Strah občutimo, kot da dela silo nad nami in se ga zato skušamo čimbolj znebiti. Neustrašnost velja za posebno človekovo vrlino, ki pa že predpostavlja premagovanje tega, kar nas ustrahuje.

Danes lahko rečemo, da ne gre za kako premagovanje ustraševalnega, marveč zgolj za odvrčanje vseh možnih strahov, za kar je na voljo tudi dovolj sredstev, hkrati pa se nam vsepovsod servira strašljivost – rezultat je neka *indiferenca, v kateri sami ne spustimo ničesar ne navznoter ne navzven in se v njej počutimo udobno*.

Ravno v tem puščanju *navzven in navznoter nečesa v nas* se oblikuje zmožnost *misliti*, ki jo sicer zajemamo kot možnost razumevanja in sporazumevanja. V nasprotju z njim se javlja udobje indifference, ki prežema vsa naša siceršnja pehanja za vsakovrstnimi opravki in opravili, pospremljena z bojznijo, kako se nam bo kaj izšlo in kaj bo iz česa nastalo, v prepričanju in pričakovanju, da vse teče in funkcionira, kot je treba ali bi vsaj moralo biti. Nenazadnje nam to jamči sistem demokracije kot obče jamstvo, da nam je lahko vsem enako udobno. Stanje se sproti preverja z merjenjem javnega razpoloženja. Ta opredelitev je seveda karikatura, ki pa vendar izkazuje sliko in priliko dojemanja demokracije in dojemljivosti zanjo v tridesetletnem obdobju t. i. družbene tranzicije – tudi primerjave obeh sistemom, tistega z Golim otokom in tistega brez njega, potekajo po liniji pridobivanja in oblikovanja mnenj, v katerem naj bi bilo bolj udobno.

V udobju demokratičnih pridobitev nam obdobje Golega otoka ne grozi več. Tu ne pomaga kaj dosti pripomniti, da je

bila pot do takega udobja v demokracijo tlakovana tudi od tistih, ki so prestali grozote Golega otoka ali kakega drugega zapora in morišč. Iz prav tako udobnega humanističnega prepričanja se zgražamo nad razmerami in terorjem, ki je enkrat tam vladal, vendar pa to zgražanje ni v ničemer posebno in izstopajoče – kako bi le bilo spričo vseh razčlovečenj, ki jih lahko spremljamo tudi sedemdeset let potem in jih obravnavamo kot nesprejemljiva. Pomislimo le na vojne ob razpadu Jugoslavije. Pa vendar je to *zgražanje* v osnovi *indiferentno*, ne zato ker bi nam primanjkovalo kakega človeškega čuta in občutka za človeškost, marveč ker sploh ne pride v zavest, da je v tem čutu in občutku kak primanjkljaj in ničevost.

Ne gre torej le za okoliščino, da so se zaradi poveličevanja nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije in samega socializma, ki je danes vsekakor v veliki meri navzoče in terja tudi posebno razlago, dajale v nič grozote Golega otoka; problem je, da se neka ničevost prikrade v naše *povsem normalno demokratično udobje*. Goli otok je kot tisto nevsakdanje iz nekih drugih časov odložen v brezčasnost; sicer je dobro, da smo z njim seznanjeni, da se o tem piše in razpravlja, sooča mnjenja, opozarja, vendar smo v osnovi lahko mirni in zadovoljni. Odrinjamo tudi pomisel, da lahko po nekem čudnem spletu okoliščin nastopi situacija, da Goli otok spet postane možen, navkljub vsemu zaklinjanju, kako se to ne sme spet ponoviti.

Nenazadnje je samo koncentracijsko taborišče *Goli otok* bilo prav taka grozljiva ponovitev in obnova, ki so ju bili nekateri kaznjenci tam neposredno deležni; sodeč po pričevanjih, je bila to za njih še hujša preizkušnja od tiste prvotne, za katero se šteje, da presega vse meje.¹⁰ Mislimo seveda nacistična taborišča. Nacisti sami so jih upravičevali s tem, da so del programa. Nič kaj bistveno drugače se ne zdi upravičevanje Golega otoka

10 Prim. Moravec, 2007; Jezernik, 2013.

z zunaj- in znotrajpolitičnimi razmerami, ki naj bi ga terjale.¹¹ Poleg tega se Goli otok opravičuje s tem, da je, kar zadeva Jugoslavijo, sicer bil izjemen pojav, ni pa, splošno gledano, nobena izjema, ne v svojem času ne sedemdeset let potem. Ampak kaj razodeva tako stališče, seveda kolikor ga sploh štejejo za kako stališče? Kaj drugega kot brezstališčno indifferenco, ki skuša najti svoj razlog v tem, da je treba zadevo gledati znotraj sistemskih relacij in jo temu ustrezno zgodovinsko relativirati. Ampak tako zgolj uokvirimo njeno resničnost, jo spravimo v prikladno mapo, ne da bi nam bilo treba kaj povedati o zadevni resnici te resničnosti.

Da se koncentracijska taborišča kot *izjemna stanja* ne javljajo kot izjema *od* sistema, marveč v njem kot njegovo *strukturno bistvo*, je sicer v številnih obravnavah pokazal Giorgio Agamben.¹² Tu jih ne moremo posebej navajati in pretresati, lahko pa

11 To stališče zastopajo tudi mnogi od zapornikov na Golem otoku. »Današnje generacije ne morejo razumeti takratnih razmer. Lahko bi, če privrženec Stalina in informbiroja ne bi izolirali, ti organizirali upor proti tedanjemu jugoslovanskemu vodstvu in pristali bi v Stalinovih krempljih. Goli otok je moral biti za te ljudi začasna izolacija. Dokler ne bi ugotovili, ali je nekdo zares privrženec informbiroja ali ne. Seveda pa tako sprevrženega načina dela z arestanti ne bi smelo biti« (*Radovan Hrast, partizan in zapornik na Golem otoku*, intervju, Marjan Horvat, *Mladina*, 1. 4. 2010; dostopno na: <https://www.mladina.si/50175/radovan-hrast-partizan-in-zapornik-na-golem-otoku/>; glej tudi Hrast, 1991).

12 »Stanje, ki se vzpostavi v izjemi, ima torej to posebnost, da se ga ne da opredeliti ne kot dejansko stanje ne kot pravno stanje, temveč se postavlja med njima paradoksní prag indifferenice. Ni dejstvo, ker je ustvarjeno samo z začasno razveljavitvijo norme; a iz istega razloga ni niti dejansko stanje v pravnem smislu, čeprav odpre možnost veljavnosti zakona. To je končni pomen paradoksa, ki ga je formuliral Schmitt, ko je pisal, da suverena odločitev ‚dokazuje, da ne potrebuje prava, da bi ustvarjala pravo‘. Pri suvereni izjemi namreč ne gre toliko za nadzor in nevtralizacijo ekscesa, kolikor predvsem za ustvarjanje in definiranje samega prostora, v katerem ima lahko pravno-politični red svojo veljavnost. Izjema je v tem smislu temeljna lokalizacija [*Ortung*], ki se omejuje na razlikovanje med tem, kar je zunaj, od tega, kar je znotraj, med normalnim stanjem in kaosom, ampak med njima zari-

k njim dodamo ugotovitev, da se z metodo, strukturo in prakso neke oblasti *proizvedeno izjemno stanje* zmeraj tudi *reproducira kot stanje izjeme*.

Iz tega bi sledilo, da je nekdanje sistemsko zastraševanje zamenjalo sistematično prepričevanje, naj nas ne bo več strah Golega otoka. Vendar v resnici niti ni potrebno kogarkoli kaj dosti prepričevati; to je pravzaprav neka zgrešena investicija, saj prepričanje predpostavlja svobodo prepričanja in priznavanje svobode kot ključna pogoja, da smo lahko čemurkoli priča, najprej seveda samemu sebi. Če pa svobodo jemljemo zgolj kot družbeno stanje, jo tako rekoč zvedemo na vremenski pojav, kar ima neposreden vpliv na to, kaka stališča zavzemamo v zvezi z njo in seveda koliko so ta lahko sama po sebi svobodna. Vreme kot pojavno stanje ne pozna ne javnosti ne javnega izražanja stališč. Ne pozna ju pa tudi družbeno stanje, ki ga zaznamuje brezmislje pod izredno oblastno prisilo ali brez nje.

Tako radi poudarjamo, kako smo pred tridesetimi leti prešli iz nesvobodnega socialističnega sistema, ki je samega sebe revolucionarno prikazoval kot permanentno stanje osvobajanja človeka po človeku, v svobodni sistem liberalne demokracije, ob čemer je sam ta prehod dojet kot stanje permanentnega socialnega in gospodarskega napredka, krepitve človeških pravic in svoboščin, pravne, socialne in zdravstvene varnosti itn. – vse za to, da bi bilo ljudem čimbolj udobno.

Mimo odobravanja in neodobravanja, strinjanja ali nestrinjanja z obstoječim stanjem tranzicije, za katerega lahko rečemo, da predstavlja *stanje izjeme*, lahko ugotovimo, da *to stanje v temelju opredeljuje neka totalizacija stanja, ki osvobaja od svobode same*. Ne tranzicija, marveč ta *trans*, da se osvobajamo od svobode, je to, kar perfidno definira *našo nastanjenost brez*

še prag (izredno stanje), na katerem zunanost in notranost vstopata v tista kompleksna topološka razmerja, ki omogočajo veljavnost reda« (Agamben, 2004, 28–29; glej tudi Agamben, 2013 in Vlaisavljević, 2014).

strahu, da bi nam kdo vzel svobodo. Ob vsem zgražanju nad pokvarjenim svetom lahko mirno in brez slehernega strahu živimo, da ne živimo, delamo, da ne delamo, verujemo, da ne verujemo, ljubimo, da ne ljubimo, mislimo, da ne mislimo. Nič nasilnega ni v tem početju in nehanju, saj nasilje samo ni več nasilno. Kdor pomisli, da je tu kaj nasilnega in da nas tu obvladuje neka sila prisile, je sam razglašen za nasilneža.

»Osvobajanje od svobode« nima tega smisla, da je komu odvzeta svoboda, saj mora nekdo, ki mu je odvzeta svoboda, to svobodo že nekako imeti in mu to tudi priznavamo. Osvobajanje od svobode tudi ne pomeni podreditve kaki višji nujnosti – kar od nujnega edino preostaja, je nuja breznujnosti. Osvobajanje od svobode prav tako ne ponuja nobenega jamstva družbene pravičnosti. Pravna država, na katero se radi sklicujemo, se je preobrazila v *pripravno državo*, kar v osnovi prizadeva sistem demokracije, kolikor ga seveda ne vnaprej zvedemo na sistemsko stanje.¹³

Seveda smo ob povedanem navajeni vprašati, kaj storiti, kje so rešitve iz takega stanja.¹⁴ Zaverovanost v uspešno in učinkovito reševanje problemov je učinkovito nadomestila in nadgradila vero v človeško odrešenje, seveda s tem da se onostranstvo premakne v tostranstvo. S tem se osvobodimo ne le od svobode vere, marveč tudi tiste svobode, ki v človeku deluje kot njegovo zavedanje in vest. Pomislimo le, da je prav »uspešno reševanje problemov« tudi Eichmannu služilo kot alibi pred obtožbo zločinov proti človeštvu; kot funkcionar je moral skrbeti za racionalno porabo plina in da sistem funkcionira.¹⁵ Tudi Goli otok so njegovi tvorci razlagali v smislu učinkovitosti ukrepov za zaščito države in njenih državljanov.

¹³ Glej k temu Komel, 2017.

¹⁴ Ruda (2020) v tem pogledu predlaga držo »komičnega fatalizma«, ki pa lahko obstane zgolj pri teatralizaciji stanja.

¹⁵ O tem Galimberti, 1996.

Vprašanja, ali je zastopanje človekove svobode v okviru postopkov za večanje učinkovitosti porabe človeških virov samo po sebi učinek osvobajanja od svobode ali pa pogoj njene možnosti, se tu ne bomo lotevali. Ne zato ker morda ne bi sodilo v kontekst razpravljanja o fenomenu Golega otoka, pač pa zato ker predpostavlja razširitev njegovega konteksta, ki je že dobil ime *Arhipelag*. V stari grščini *archi pelagos* pomeni glavno, čelno morje.¹⁶ Po zgledu znamenitega Solženicinovega romana *Arhipelag gulag*, ki je prvič izšel 1973, v slovenščino pa še ni bil preveden, je Janez Jezeršek leta 1989 objavil pričevanjsko delo *Arhipelag Goli. Moja zadnja komandantska potovanja*.

Akronim »Gulag«, rus. Главное управление лагерей ili Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний, (*Glavna uprava za popravno-delavne kolonije*),¹⁷ je sam po sebi zgovoren v pogledu arhipelaškega sistema izolaci-

16 Glede podrobnejše obravnave napotujemo na Cacciari, 1997.

17 Solženitsyn, 1973. Slavoj Žižek v *Razredni boj ali postmodernizem? Da prosim!* navaja: »Vrnitev k etiki‘ v današnji politični filozofiji sramotno izkorišča grozote gulagov in holokavsta kot največjega strašila, s katerim nas izsiljujejo. Da se odpovemo slehernemu resničnemu radikalnemu angažmaju. Tako lahko konformistični liberalni malopridneži v obrambi obstoječega reda najdejo hipokritsko zadovoljitev: da obstaja korupcija, izkoriščanje in tako naprej, a sleherni poskus, da bi stvari spremenili, razglašajo za nevarne in nesprejemljiv, spominjajo se duhov gulagov in holokavsta« (Butler, Laclau in Žižek, 2019, 145). Prim. tudi Žižek, 2007. Vprašanje je seveda, kaj je tisto, kar konkretno (v heglowskem smislu) izničuje možnost (revolucionarne) akcije, ki se je v preteklosti sama izkazala za uničevalno. Mar ne poteka aktivna mobilizacija družbene subjektivitete, ki hoče samo sebe in razen tega nič? V poteku te totalitarnosti je seveda vsako obujanje spomina na pretekle totalitarizme samo po sebi jalovo, nikakor pa ne izpričevanje same človeškosti, ki jo ta preteklost v imenu bodočnosti konkretno preči, saj jo s tem izgubimo v njenem početju in nehanju. Claude Leforte je ob izidu Solženicinovega dela objavil razpravo *Homme en trop. Essai sur l'archipel du goulag de Soljénitsyne* (1975), kjer ga brani tako pred konservativnim priklanjanjem kot pred revolucionarnim odklanjanjem. Pričevanja, kot so, recimo, dnevniki Angele Vode (2004), nas neposredno vračajo k etiki v smislu, ki ga nakaže Agamben (2005) in ne šele z lepljenjem ideoloških etiket. V zvezi z

je.¹⁸ V tem razumevanjskem kontekstu se Goli otok ne izkaže le kot izoliran družbeni pojav, ki je (bil) strašljiv in obsodbe vreden, marveč predvsem za sistematično preračunan učinek v političnem, ekonomskem, socialnem in vseh drugih pogledih »družbeno koristnega dela«. Kolikšen je neposredni ekonomski doprinos Golega otoka *nekoč in danes*,¹⁹ je relevantno vprašanje v primeru odškodninskih zahtevkov, katerega obravnava je seveda izostala. Osvobajanje od svobode opravičuje ta izostanek kot sistemsko nujen, da lahko še nadalje ostaja v funkciji.²⁰

obravnavo sistema Gulag napotujemo še na Landau in Scherbakowa, 2014 ter Kendall, 2015.

18 Kot čudežen kontrapunkt odzvanjajo Hölderlinove besede iz pesnitve *Arhipelag*: »Tudi nebeščani, oni, sile višave, tihe, / ki veder dan in sladek dremež in slutnjo nad glavo čutečih ljudi od daleč prinašajo / iz obilja moči, tudi oni, stari vrstniki, / prebivajo, kakor nekoč, s tabo, in pogosto na mračech se večer, / ko od gora Azije pride noter sveta svetloba / lune in se v tvojem valu srečajo zvezde, / svetiš od nebeškega bleska in se ti tako, kakor tečejo, / menjajo vode, napev bratov zveni / tam zgoraj, njih nočni spev, v ljubečih prsih ti spet« (Hölderlin, 2006, 271). Prim. k temu Barbarić, 2008. Naj v tej poveza-vi napotimo še h Grafenauerjevi elegiji *Otok*, ki so jo neposredno navdihnili »številna pričevanja o Golem otoku, tudi ‚Mermer‘ imenovanem« (Grafenauer, 1996, 92–95; 124).

19 Andrej Aplenc v intervjuju za Siol.NET, 3. 7. 2018, *Goli otok je odraz delovanja najozžjega vrha komunistične partije*: »Drobljenec – to je čisti kamen, ki se uporablja v gradbeništvu in so ga z barkami prevažali v Italijo, ter marmor, ki so ga med drugim uporabili tudi za gradnjo spomenika v taborišču Rab. Mislim, da je to edini primer, ko so zaporniki v enem taborišču obdelovali kamen za spomenik v drugem taborišču« (Dostopno na: <https://siol.net/novice/slovenija/aplenc-goli-otok-je-odraz-delovanja-najozžjega-vrha-komunisticne-partije-169740>, 31. 1. 2020). Tudi današnji »migracijski arhipelag« (Triandafyllidou, 2019) zaznamuje trgovanje s trpljenjem. O tem glej Komel, 2019. 20 Glej Gündoğu, 2015.

BIBLIOGRAFIJA

- Agamben, G. (2004). *Homo sacer. Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Študentska založba.
- Agamben, G. (2005). *Kar ostaja od Auschwitza. Arhiv in priča. (Homo sacer III)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Agamben, G. (2013). *Izjemno stanje (Homo sacer II, 1)*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Aplenc, A. (2018). »Goli otok je odraz delovanja najožjega vrha komunistične partije«. *Siol.NET*, 3. julij 2018. Dostopno na: <https://siol.net/novice/slovenija/aplenc-goli-otok-je-odraz-delovanja-najozjega-vrha-komunisticne-partije-169740> (31. 1. 2020).
- Arendt, H. (1971). *The Life of Mind*. San Diego, New York, London: Harvest Books.
- Arendt, H. (2003). *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- Arendt, H. (2007). *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.
- Barbarić, D. (2008). »Hoelderlin: Arhipelag. S ove strane beskonačnosti«. V: *Filozofiranje i more*. (ur. P. Šegedin, O. Žunec). Zagreb: Demetra. Str. 1–92.
- Butler, J., Laclau, E., Žižek, S. (ur., 2019). *Kontingenca, hegemonija, univerzalnost*. Ljubljana: Krtina.
- Cacciari, M. (1997). *L'Arcipelago*. Milano: Adelphi.
- Dežman, J. [et al]. (2014). *Ženska taborišča. Ženska kazenska taborišča za prisilno delo v Sloveniji 1949–1950*. (ur. P. Jambrek). Brdo pri Kranju: Fakulteta za državne in evropske študije; Nova Gorica: Evropska pravna fakulteta.

- Erzetič, M. (2016). »Svjedok totalitarnoga sustava: dehumanizacija čovjeka u političkom logoru i poslije njega«. *Tvrđa*, 1-2, str. 249–258. Zagreb.
- Flere, S., Klanjšek, R. (2014). »Was Tito's Yugoslavia totalitarian?«. *Communist and Post-Communist Studies*, 47/2, str. 237–245.
- Grafenauer, N. (2016). *Vezi daljav. Izbrane pesmi*. (ur. T. Štorka). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Gündoğdu, A. (2015). *Rightlessness in an Age of Rights: Hannah Arendt and the Contemporary Struggles of Migrants*. Oxford: Oxford University Press.
- Heidegger, M. (2017). *Kaj se pravi misliti?*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Hölderlin, F. (2006). *Pozne himne*. Ljubljana: KUD Logos.
- Horvat, M. (2010). »Radovan Hrast, partizan in zapornik na Golem otoku«. *Mladina*, 1. april 2010. Dostopno na: <http://www.mladina.si/50175/radovan-hrast-partizan-in-zapornik-na-golem-otoku/> (31. 1. 2019).
- Hrast, R. (1991). *Čas, ki ga ni: preprosta povest o človekovi usodi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Hrast, R. (2007). *Viharnik na razpotjih časa*. Ljubljana: Forma 7.
- Jalušič, V. (2009). *Zlo nemišljenja: Arendtovski vaje v razumevanju posttotalitarne dobe in kolektivnih zločinov*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Jezernik, B. (2013). *Goli otok – Titov gulag*. Ljubljana: Modrijan.
- Jezeršek - Sokol, J. (1989). *Arhipelag Goli. Moja zadnja komandantska potovanja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Kendall, W. (2015). *From Gulag to Guantanamo: Political, Social and Economic Evolutions of Mass Incarceration*. London, New York: Rowman & Littlefield International.
- Komel, D. (2005). »Ideološko nasilje kot etični problem slovenstva«. V: *Žrtve vojne in revolucije. Referati in razprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004*. (ur. J. Golob et al.) Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije. Str. 134–146.
- Komel, D. (2017). »Poddržavnost«. V: *Spoprijem z razmerami in razmerji v Sloveniji*. (ur. D. Komel, T. Zalaznik). Ljubljana: Inštitut Nove revije. Str. 29–39.
- Komel, D. (2019). »Kontemporalnost razumevanjskega konteksta kot podlaga interdisciplinarne humanistike«. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia*, 29/4, str. 531–548.
- Komel, D. (2019). »Post-Yugoslav Syndrome of Dehumanization«. V: *Xenophobia, Identity and New Forms of Nationalism*. (ur. V. Milisavljević, N. Mićunović). Belgrade: Institute of Social Sciences. Str. 190–205.
- Landau, J., Scherbakowa, I. (ur., 2014). *Gulag. Texte und Dokumente 1929–1956*. Göttingen: Wallstein.
- Lefort, C. (1975). *Un Homme en trop. Essai sur l'archipel du goulag de Soljénitsyne*. Paris: Le Seuil.
- Mihailović, D. (1987). *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga; Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Moravec, D. (2007). *Ludvik Mrzel*. Maribor: Litera.
- Ognjenović, G., Jozelić, J. (ur., 2016). *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition: Volume One, Tito's Yugoslavia, Stories Untold*. London: Palgrave Macmillan.

- Ruda, F. (2020). *Ukinimo svobodo. Zagovor sodobne rabe fatalizma*. Ljubljana: Maska.
- Solzhenitsyn, A. I. (1973). *Archipelag Gulag*. Paris: YMCA.
- Šturm, L., Lavre, P. (2017). »Začetek revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem in njegovi odmevi po drugi svetovni vojni in po demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije«. *Acta Histriae*, 25/3, str. 719–746.
- Triandafyllidou, A. (2019). »The Migration Archipelago: Social Navigation and Migrant Agency«. *International Migration*, 57/1, str. 5–19.
- Vlaisavljević, U. (2014). »Prostor logora i logor u prostoru«. V: *Zapisi o totalitarizmu*. (ur. M. Krivak, Ž. Senković). Osijek: Filozofski fakultet Osijek. Str. 143–156.
- Vode, A. (2004). *Skriti spomin*. (ur. A. Puhar). Ljubljana: Nova revija.
- Žižek, S. (2007). *Nasilje absoluta*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

POVZETKI

Andrej Aplenc

Dvakrat na Golem otoku – Osebno pričevanje

Povzetek

Avtor je na povabilo Inštituta Nove revije v Ljubljani napisal osebno pričevanje o njegovem dvakratnem zaporu na Golem otoku. Povabilo je prejel ob 70. obletnici prvega transporta zapornikov na Goli otok. Bil je med temi zaporniki, na Golem otoku je bil zaprt eno leto. Po izpustitvi se je uprl zahtevi Udbe za sodelovanje, zato je bil ponovno zaprt na Golem otoku za dve leti. V pričevanju pove svoje mnenje o osnovnem namenu Golega otoka, kjer je Udba uporabljala skrajne fizične in psihične pritiske za moralni in psihični zlom zapornikov. V 90. letih, v novi državi Republiki Sloveniji, je bil sodno rehabilitiran.

Summary

In response to the invitation by the Institute Nova revija the author wrote his personal testimony about being interned twice in the Goli Otok concentration camp. The invitation coincided with the 70th anniversary of the first transport of prisoners to Goli Otok. The author was among those and he spent one year on Goli Otok. After his release, he refused the demands of the secret police UDBa for cooperation and because of that was interned on Goli Otok again for two years. In his testimony he describes the methods used by secret police UDB in Goli Otok, which were to use extreme physical and psychological pressure to breakdown prisoners morally and psychologically. Author was in the 1990s in the new Republic of Slovenia rehabilitated by the court.

Marijan Rogić

Osvrt na Goli otok – Osobna ispovijest

Sažetak¹

U svom osvrtu na dospijee na Goli otok 1957., autor teksta, ocrtava širi opis povijesno-političke situacije onog vremena. Dospijee na Goli otok i pitanje o krivnji, u autorovu slučaju, vezane su uz borbu za nacionalno pitanje. Nakon kontekstualizacije krivnje, autor prema iskustvu onoga što je vidio i doživio, opisuje bitne dehumanizirajuće sastavnice golotočkog života. Goli otok u tekstu označen je za zlo, premda autor navodi svijetle »bisere«, kao svojevrsne znakove nade na putu. Nadalje, autor je opisao sastavnice golotočkog života i ono što je zatekao, a u javnosti je vezano uz informbirovski period. Kroz cijeli tekst, autor pokušava, na duhovnoj i povijesnoj razini, razumjeti što je iskusio i s čime se je susreo na Golom otoku.

Summary

In his review of the arrival at Goli Otok in 1957, the author of the text outlines a broader description of the historical and political situation of that time. The Arrival at Goli Otok and the question of guilt, in the author's case, are related to the struggle for the national question. After the contextualization of guilt, the author, based on the experience of what he saw and experienced, describes the essential dehumanizing components of life in Goli Otok. Goli Otok in the text is marked as evil, although the author cites bright "pearls" as a kind of sign of hope along the way. Furthermore, the author described the components of life in Goli Otok and what he found, and in public it is related to the Informbiro period. Throughout the text, the author tries, on a spiritual and historical level, to understand what he experienced and what he encountered in Goli Otok.

1 Povzetek prispevka je posthumno Marijanu Rogiću napisal Stjepan Štivić. [op. ur.]

Manca Erzetič

Goli otok kot totalitaristična zastraševalna metoda

Povzetek

Fenomen pričevanja je v zgodovinski situaciji 20. stoletja, ki ga je temeljito zaznamovalo totalitaristično nasilje, prejel nov pomen, ki presega okvire osebne izpovedi. Sprožilo se je namreč vprašanje, kaj sploh pomeni *biti-priča*. Pričevanje tako ne izpričuje zgolj faktične izkušnje pričevalca, marveč tudi sam človeški smisel.

Goli otok v tem pogledu predstavlja poseben pričevanjski izziv, kolikor nekdanji kaznjenci niso smeli posredovati svoje taboriščne izkušnje, zaradi česar so dvakrat trpeli: na Golem otoku in zunaj njega. Goli otok je kot stalni teror pretil vsakomur, na podlagi česar je tedanja partijska struktura vzdrževala svojo oblastno pozicijo.

Summary

In the historical situation of the 20th century, which was thoroughly marked by totalitarian violence, the phenomenon of testimony received a new meaning that goes beyond the scope of personal confession. Namely, the question arose as to what it means *to be a witness*. Testimony thus testifies not only to the factual experience of the witness but also to the meaning of humanness itself.

Goli Otok presents a special testimony challenge in this respect, insofar as the former convicts were not allowed to share their camp experience, as a result of which they suffered twice: on Goli Otok and beyond. Goli Otok threatened everyone as constant terror, on the basis of which the former party structure maintained its position of power.

Mira Miladinović Zalaznik

Dolžnost spomina – Goli otok danes

Povzetek

Članek je študija primera mornariškega časnika, hidroletalca in partizana Ivana Konteja. Po sprejetju Resolucije Informbiroja 28. 6. 1948 se ni ogradil od brata, ki se je izrekel za Stalina. Zaradi agitacije in propagande je bil obsojen na osem let strogega zapora. V zaporih, tudi v koncentracijskem taborišču Goli otok, je prebil šest let in tri mesece. Na Filozofski fakulteti v Ljubljani je 1961 diplomiral iz angleškega in nemškega jezika ter bil tam zaposlen od 1966 do 1980 kot lektor. Po razpadu socialistične Jugoslavije 1991 ni bil nihče od zapornikov na Golem otoku, ki je živel v državi naslednici Sloveniji, rehabilitiran, ne da bi tožil novo državo. Konte jo je uspešno tožil. Ostaja vprašanje, zakaj demokratična Slovenija ni zakonsko uredila politično motiviranih aktov revolucionarnih oblasti nekdanje Jugoslavije, ki so bili podlaga za *nepravne* obsodbe na desettisoče ljudi.

Summary

This is a case study of Ivan Konte, naval officer, hydroplane pilot, and partisan. Following the *Information Bureau Resolution* of June 28, 1948 that was passed in response to the Tito-Stalin-split, he did not distance himself from his brother who sided with Stalin. Charged with agitation and propaganda, he was sentenced to eight years of strict detention. He spent six years and three months in prisons, amongst them the concentration camp Goli Otok. In 1961 he graduated with degrees in English and German from the Faculty of Arts, Ljubljana, where he worked from 1966 to 1980. After the collapse of Socialist Yugoslavia (1991) none of the former Goli Otok prisoners who lived in the successor state of Slovenia were rehabilitated without suing the new country. Konte did sue and succeeded. The pending question remains why the democratic Slovenia hasn't regulated by law the cases of political motivated acts of revolutionary power of collapsed Yugoslav regime that were the basics for the unlawful sentences of ten thousands of people.

Božidar Jezernik

Golootoška šola delavskega samoupravljanja

Povzetek

Prevzem oblasti je Komunistična partija Jugoslavije izvedla povsem v skladu z učbeniki boljševiških partijskih šol za vzpostavitev diktature proletariata. Tako je bila prednostna naloga na seznamu voditeljev socialistične revolucije likvidacija okupatorskih sil in njihovih domačih sodelavcev. V skladu s tem je režim z njimi neusmiljeno obračunal. Vendar pa, trdnejša ko je bila oblast Komunistične partije, večja je bila teža njene notranje opozicije. Njena potencialno velika nevarnost je prišla do izraza zlasti po sporu med Moskvo in Beogradom leta 1948.

Sprva se je Titov režim na kritike Moskve odzval z radikalizacijo staliniistične linije pri odpravi zadnjih ostankov »kapitalizma« v Jugoslaviji. Sčasoma pa so jugoslovanski ideologi razvili novo vrsto socializma – »jugoslovansko pot«, pri kateri je bila osrednja vloga namenjena tako imenovanemu delavskemu samoupravljanju. Nenavadno je, da je Titov režim delovanje novega sistema v praksi preizkusil na Golem otoku in na drugih »deloviščih« širom države, kamor so bili deportirani tako imenovani informbirojevci, da bi jih tam »prevzgojili«.

Summary

The takeover of power in Yugoslavia was carried out by the Communist Party in full accordance with the textbooks of the Bolshevik Party schools for establishing of the proletarian dictatorship. Thus, the first priority on the list of the leaders of the socialist revolution was the liquidation of the occupying forces and their domestic collaborators. Accordingly, the regime dealt with them mercilessly. However, the firmer was the CPY's grip on power, the greater was the weight of its internal opposition. Its potential great danger became evident especially after the split between Moscow and Belgrade in 1948.

At first, Tito's regime responded to criticism from Moscow by radicalising the Stalinist line in eliminating the last vestiges of "capitalism" in Yugoslavia. Eventually, however, Yugoslav ideologues developed a new type of socialism – "Yugoslav Way," of which the showcase item was the so-called

workers' self-management. Strangely enough, the Tito's regime tested how this new system works in practice on the Goli Otok island and other "work sites" scattered around the state where so-called Stalinists were deported in order to be re-educated.

Renato Podberšič

Goli otok v zgodovinski zavesti

Povzetek

Raziskovanju Resolucije Informbiroja in s tem neposredno povezane- ga »fenomena« Golega otoka so slovenski zgodovinarji in drugi humanisti doslej posvečali manj pozornosti. Vendar so po demokratizaciji nastale ne- katere temeljne študije in strokovni zapisi, v istem času pa je izšla tudi vrsta memoarskih del nekdanjih slovenskih zapornikov. Njihova pričevanja in za- pisi so pretresljivi in razkrivajo vso brutalnost jugoslovanskega komunistič- nega režima. Odnos tedanjih jugoslovanskih oblasti do informbirojevcev se je sčasoma spreminjal, na kar so vplivali tudi mednarodni dogodki. Sovjet- ska zveza po Stalinovi smrti ni bila več jugoslovanski zunanji sovražnik in državni vrh ni mogel več obravnavati informbirojevcev kot sovražnikov oz. t. i. pete kolone. Prekinitev dolgoletnega molka o Golem otoku je pomenila knjiga Antonija Isakovića *Tren 2*. Dovoljenje za izid je dobila šele leta 1982.

Summary

The resolution of the Informbiro committee and subsequent emergence of the Goli Otok "phenomenon" has not been the subject of many historiographic studies by Slovenian and also other academics. During the period following the democratization process however, some fundamental studies were conducted, followed by a series of memoirs written by former Slovenian prisoners of Goli Otok. Their accounts of the events that transpired there are shocking and reveal the full scope of brutality unleashed by the Yugoslav communist regime.

The attitude of the former Yugoslav authorities towards the so called "informbirojevci" was an evolving process that changed over time, and was impacted also by international political developments. After Stalin's death, the USSR was not considered an external threat to Yugoslavia anymore, and so the Yugoslav authorities could no longer consider and treat the so called "informbirojevci" as their domestic political opponents or the so called "Fifth Column". The first book to effectively break the long silence of public discourse on this topic was *Tren 2* by Antonij Isaković. It got the permission to be published only in 1982.

Stjepan Štivić

Memorizacija Golog otoka u Hrvatskoj

Sažetak

Autor polazi od priznate činjenice da je Goli otok locus delicti jugoslavenskog komunističkog totalitarnog sistema. Pravilna memorizacija Golog otoka trebala bi biti utemeljena na istini, koja nije samo factum, nego podrazumijeva puno širi koloplet posljedica na memorizirajuće društvo. Simptom loše memorizacije je medijska slika u hrvatskim medijima u kojima je vidljiv mehanizam prešutnog »ali«. Izvor loše institucionalne memorizacije nalazi se u samom Ustavu RH. Kao primjer pozitivne memorizacije navodi aktivnosti udruge MAGIS, koja je pripada strukturi civilnog društva. Autor naznačuje, razlikujući institucionalnu i neinstitucionalnu memorizaciju, da prva nije zamjenjiva nekom alternativnom.

Summary

The author starts from the recognized fact that Goli Otok is the locus delicti of the Yugoslav communist totalitarian system. Proper memorization of Goli Otok should be based on the truth, which is not just a factum, but implies a much wider range of consequences for the memorizing society. A symptom of poor memorization is the media image in the Croatian media, in which the mechanism of tacit "but" is visible. The source of poor institutional memorization is found in the Constitution of the Republic of Croatia. As an example of positive memorization, he cites the activities of the MAGIS association, which belongs to the structure of civil society. The author indicates, distinguishing between institutional and non-institutional memorization, that the former is not interchangeable with an alternative.

Bernard Nežmah

Goli spomin na Goli otok

Povzetek

V sodobnih enciklopedijah so gesla o zaprtih na Golem otoku pisana v minimalnem obsegu, ki narave koncentracijskega taborišča sploh ne eksplicirajo. So paradoksalno nadaljevanje diskurza časopisja iz časa Informbiroja, ki je konflikt s komunističnim vrhom Sovjetske zveze opisoval v nebulozni retoriki in ga pretvoril v naracijo ustvarjanja ideološke enotnosti v Jugoslaviji na tak način, da je prek obračunavanja z informbirojevci ustvarjal idejno monolitnost, iz katere je izganjal vse oblike kritike in svobode mišljenja. Ob tem je vpeljal še politični diskurz samohvale režima, ki se je začel predstavljati v superlativih najboljšega na svetu. Ob odsotnosti mišljenja in argumentacije primerjav so se razširile celo prave oblike lunatičnosti, kot je bil primer izsušitve Skadarskega jezera.

Summary

The entries in contemporary encyclopaedias addressing the interned on Goli Otok are short and fail to explicitly address the nature of the prison camp. They are a paradoxical continuation of the discourse found in the newspapers from the Informbiro period, which described the conflict with the communist leadership of the Soviet Union through nebulous rhetoric. This discourse introduced a narrative aimed at establishing ideological unity in Yugoslavia through the creation of a monolith ideology that was formed through the settling of accounts with the Informbiro, which abandoned all forms of criticism and freedom of thought. Simultaneously, the regime resorted to the political discourse of self-praising in which the regime was presented in superlatives, describing itself as the best in the world. As a result of the lack of consideration and argumentation, true forms of lunacy started appearing, such as the attempt to dry out Lake Skadar.

Dean Komel

Zakaj nas ni več strah Golega otoka?

Povzetek

Goli otok ni funkcioniral le kot jugoslovansko koncentracijsko taborišče, ki se je vzpostavilo leta 1949, v času spora z Informbirojem, delovalo pa je vse do leta 1988, marveč tudi kot učinkovita zastraševalna metoda, ki se je je posluževala tedanja partijska vrhuška z namenom lastnega vzdrževanja. Danes je Goli otok zgolj še turistična točka, brez kakršnegakoli obeležja, ki bi spominjalo na trpljenje tisočev ljudi, ki so kot protidržavni elementi tam prestajali kazen na osnovi ideološko prirejenih obtožb. Razlogi, zakaj je Goli otok bil in je »ne-dogodek«, sežejo v samo (infra)strukturo vzpostavljanja komunistične oblasti po drugi svetovni vojni, hkrati pa se tu narekuje še načelna obrazložitev predpostavk (ne)svobode in (ne)mišljenja, ki opredeljujejo način, kako je preteklost usidrana v sedanost, tako da odpira ali zapira prihodnost.

Summary

Goli Otok [Barren Island] did not only function as a Yugoslav concentration camp, which was established in 1949, during the conflict with the Cominform bureau, and operated until 1988, but also as an effective intimidation method used by the party leadership for its own maintenance. Today, Goli Otok is merely a tourist spot, without a memorial to remind us of the suffering of thousands of people who served their sentences there as anti-state elements on the basis of ideologically motivated accusations.

The reasons why Goli Otok was and remains a “non-event” can be traced back to the very (infra)structure of the establishment of communist power in Yugoslavia after the Second World War, and at the same time dictate a fundamental explanation of the presuppositions of (non)freedom and (non) thinking, that define the way in which the past is anchored in the present by opening or closing the future.

PODATKI O AVTORJIH IN AVTORICAH

ANDREJ APLENC

Magister znanosti s področja strojništva; soustanovitelj Zavoda za oživitev civilne družbe, sourednik dveh revij številke Dignitas; avtor knjig Prodaja Slovenije in Tranzicija; kot kolumnist je sodeloval v revijah Ampak, Mag in Demokracija ter v publikaciji Temna stran meseca.

aaplenc@yahoo.com

MANCA ERZETIČ

Doktorica znanosti s področja filozofije, avtorica znanstvenih in strokovnih člankov s področja filozofije in literarne teorije, prejemnica mednarodnih nagrad s področja literature in kulture; prodekanja in predavateljica na Fakulteti za slovenske in mednarodne študije Nove univerze; znanstvena raziskovalka na Inštitutu Nove revije.

manca.erzetic@institut-nr.si

BOŽIDAR JEZERNIK

Redni profesor na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; avtor številnih znanstvenih del s področja zgodovine, antropologije in kulture, med drugim monografij o italijanskih, nemških in jugoslovanskih koncentracijskih taboriščih; urednik več mednarodnih zbornikov, monografskih in drugih publikacij.

bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

DEAN KOMEL

Redni profesor sodobne filozofije na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, vodja raziskav in raziskovalnega programa na Inštitutu Nove revije, avtor številnih filozofskih del s področja fenomenologije, hermenevtike, filozofije kulture in humanistike ter družbene kritike; ustanovni član svetovnega fenomenološkega društva in večkratni gostujoči profesor na tujih univerzah.

dean.komel@guest.arnes.si

MIRA MILADINOVIĆ ZALAZNIK

Redna profesorica za novejšo nemško književnost na Oddelku za germanistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in raziskovalka na Inštitutu Nova revija; članica več uredniških in znanstvenih odborov pri revijah in monografijah na področju književnosti in kulture.

mira.miladinovic-zalaznik@institut-nr.si

BERNARD NEŽMAH

Profesor na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in predavatelj na Fakulteti za medije; novinar časopisa Mladina in sodelavec RTV, avtor monografij s področja novinarstva ter znanstveni raziskovalec na Inštitutu Nove revije.

bernard.nezmah@guest.arnes.si

RENATO PODBERŠIČ

Doktor znanosti s področja zgodovine; znanstveni sodelavec na Študijskem centru za narodno spravo v Ljubljani in Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici; urednik znanstvene revije Dileme ter predsednik Slovenskega zgodovinskega društva za novejšo in sodobno zgodovino.

renato.podbersic@guest.arnes.si

MARIJAN ROGIĆ †

Doktor znanosti s področja političnih ved Univerze v Münchenu in avtor več literarnih in političnih člankov; upokojeni diakon, nekdanji član in namestnik HSP v Nemčiji; bil je aktivni član Hrvatskega književnega društva sv. Jeronima; avtor več monografij s politično in kulturno vsebino.

STJEPAN ŠTIVIĆ

Magister filozofije (Filozofska fakulteta UL), doktorand in mladi raziskovalec na Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani; vodja organizacije mednarodnih poletnih šol na Golem otoku (*Totalitarizam XX. stoljeća*).

stjepan.stivic@gmail.com

GOLI OTOK PO SEDEMDESETIH LETIH

Humanistična zbirka INR

Urednika: Dean Komel, Tomaž Zalaznik

Izdajo uredila: Manca Erzetič

Recenzenta: prof. ddr. Igor Grdina, doc. dr. Urška Lampe

Založil in izdal: Inštitut Nove revije, zavod za humanistiko,

Vodovodna cesta 101, 1000 Ljubljana

Jezikovni pregled slovenskih besedil: Nina Grafenauer Hafner

Oblikovanje in prelom: Žiga Stopar

Slikovno gradivo: Manca Erzetič [osebni arhiv]

Tisk: Tiskarna Primitus, d.o.o.

Naklada: po naročilu

Leto izida: 2021

Cena: 25 €

Prepovedana je vsakršna oblika razmnoževanja publikacije brez pisnega soglasja avtorja.

Delo je izdano v okviru izvajanja raziskovalnega programa *Humanistika in smisel humanosti v vidikih zgodovinskosti in sodobnosti* (P6-0341), raziskovalnega projekta *Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode* (J7-8283) in dejavnosti *Infrastrukturnega programa Centra za promocijo humanistike* (I00036) ter raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (J6-9354).

Goli otok je eno osrednjih totalitarističnih spričeval nekdanje Jugoslavije, ki pa se ga še vedno prikazuje zgolj v bledi in že skoraj zbledeli retrospektivi poipreteklosti zgodovine. Kot da bi predpostavka njegove zvezanosti s totalitaristično izkustvo zavirala pripravljenost, da se vprašamo, kaj je omogočilo in kaj še vedno omogoča Goli otok. Monografija o Golem otoku vključuje znanstvene tekste avtorjev, ki so s svojimi humanističnimi, družboslovnimi in zgodovinskimi raziskavami prispevali k znanstvenemu pregledu obravnave, ali je Goli otok bil res zgolj politični zapor ali pa so razmere znotraj logorja bile, takšne, da ga z vidika znanosti lahko opredelimo kot koncentracijsko taborišče. Slednjemu namreč pripisujeta tovrstni značaj tudi preživela pričevalca, ki sta deportacijo na Goli otok doživela v petdesetih letih 20. stoletja. Je to res samo neka neprijetna preteklost, pričo katere nam je morda malo neprijetno, ali pa nam resnica o Golem otoku pove nekaj o resničnosti, ki lahko ob ugodnih razmerah spet postane resnična? Primerjava s časom, ko je Goli otok vladal kot kazensko taborišče ali zastrašujoči element je seveda lahko zgolj posredna, pa vendar delujoča. Goli otok nas še vedno vabi ...

Manca Erzetič (ur.)